

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Katedra historie

Bakalářská diplomová práce

**VYBRANÉ HERBÁŘE Z POČÁTKU RANÉHO
NOVOVĚKU A JEJICH MOŽNÉ VYUŽITÍ
V LÉKAŘSTVÍ**

Lenka Nedomová

Vedoucí práce: Mgr. Hana Jadrná Matějková, Ph.D.

Olomouc 2020

Prohlašuji, že jsem svou bakalářskou diplomovou práci na téma Vybrané herbáře z počátku raného novověku a jejich možné využití v lékařství vypracovala samostatně a veškeré využití prameny, literatura a ostatní zdroje, jsou uvedeny v seznamu zdrojů.

.....

vlastnoruční podpis

V Olomouci .....

Děkuji vedoucí práce Mgr. Haně Jadrné Matějkové, Ph.D. za vedení mé bakalářské práce, podnětné rady, které mi byly nápomocny při jejím zpracování a nekonečnou trpělivost. Dále bych ráda poděkovala všem lidem, co mě při psaní práce podporovali.

Obsah

1. Úvod	4
2. Vývoj lékařství	7
2.1 Pravěk a starověk	7
2.2 Středověk	10
2.3 Počátek raného novověku	16
3. Autoři	21
3.1 Jan Černý	21
3.2 Pietro Andrea Mattioli	26
3.3 Tadeáš Hájek z Hájku	31
4. Knihy	35
4.1 Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář	37
4.2 Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný	41
5. Využití herbářů v lékařské praxi 16. století	47
5.1 Přiblížení způsobu popisu medikamentů	48
5.1.1 Česnek	48
5.1.2 Houby	50
5.2 Nemoci a jejich léčba	51
5.2.1 Souchotiny	51
5.2.2 Malomocenství	54
5.2.3 Neštovice	56
5.2.4 Další lidské neduhy	59
6. Závěr	61
7. Seznam zdrojů	64
8. Resumé	70
9. Přílohy	72

1. Úvod

Lékařství na počátku raného novověku v pojetí herbářové literatury je poměrně neznámým tématem. Hlavní snahou této bakalářské práce bude přiblížit lékařství na sklonku středověku a na počátku raného novověku na základě interpretace díla Jana Černého-Nigera *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná*¹ z roku 1517 v porovnání s *Herbářem, jinak bylinářem, velmi užitečným*² vydaného roku 1562 od Pietra Andrei Mattioliho a Tadeáše Hájka z Hájku. Cílem práce bude zjistit jaké znalosti měli lidé tehdejší doby (tj. 16. století) a jak se ony znalosti odrážely v zachovaných pramenech.

Pro tuto práci jsem zvolila vydání *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná* z roku 1517, která se nachází ve Vědecké knihovně v Olomouci. Pro *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný* Pietra Andrei Mattioliho jsem vybrala vydání z roku 1562, které přeložil Tadeáš Hájek z Hájku.

Mimo vlastní prameny budou v práci využívány též jejich edice. Edice Černého *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná* vyšla v Praze v roce 1981 a její editorkou byla PhDr. Zdeňka Tichá, CSc. *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný* má, díky své populárnosti už od dob svého vydání, edic hned několik. Obvykle to však jsou edice jeho druhého českého vydání z roku 1596, o které se postarali Adam Huber z Riesenbachu

---

¹ Celý název díla v transkribované podobě zní *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná, z mnohých knieh latinských, i z skutečných prací vybraná, počíná se šťastně*. Norimberk 1517.

² Celý název díla v transkribované podobě zní *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný a figurami pěknými i zřetelnými, podlé pravého a jako živého zrostu bylin ozdobeny, i také mnohými a zkušenými lékařstvími rozhojněný, ježto takový nikdá v žádném jazyku prvé vydán nebyl: od Doktora Petra Ondřeje Matthiola Senenského, Nejjasnějšího Arciknížete Ferdinanda etc., předního životního lékaře, nejprv v latinské řeči sepsaný, a již pro obecné dobré obyvateluv Království českého, na českou řeč od Doktora Thadeáše Hájka z Hájku, přeložený a vůbec všechněm vydaný. Při konci přidáno krátké naučení a zpráva o rozličném destilování a pálení vod s několika píckami k takovému pálení náležitými, kteréž netoliko apatékařum, ale i jiným, kteříž se v tom kochají, dobře se řešíti budou moci. Jest také trojí index: jeden podlé jmén latinských, druhý podlé českých, a třetí obzvláštní podlé nemocí a neduhov sebraný. Vytištěno v Starém Městě Pražském u Jiříka Melantricha z Aventýnu. Léta Páně MDLXII.*

a Daniel Adam z Veleslavína. Vydání z roku 1562 dosud v celkové edici bohužel nevyšlo. V roce 1982 sice byla nakladatelstvím Odeon vydána edice Hájkova překladu, je však jen výběrem 127 rostlin a kapitoly o destilování vod. Jejimi editory byli Věra Petráčková, Jaroslav Porák a Martin Steiner, přičemž o výběr textů a ilustrací se postarali Jan Janko a Eva Bužgová. Interpretace a porovnání zvolených pramenů, které pocházejí z dob zhruba současných, může přispět k poznání dané problematiky v daném období, tj. v 16. století, zvláště pokud by se na ní vhodně navázalo. Zároveň může pomoci poodkrýt uvažování osob ve zvoleném období – jak se lidé léčili, jakým bludům věřili, jak spoléhali na znalosti lidí již dávno mrtvých a jaké o nich měli povědomí apod. V dnešní době, kdy význam alternativní medicíny stoupá, je to i možnost, jak se dozvědět více o bylinách a jejich využití pro léčbu, ale v mnoha případech je nutno brát tehdejší rady s rezervou, jelikož by jejich zkoušení mohlo dopadnout velmi špatně.

Odborné literatury k tématu lékařství je mnoho. Vyjma nejrozumnějších dobových děl a jejich edic, se jedná o knihy o dějinách lékařství jako jsou např.: *Dějiny lékařství v českých zemích* od Petra Svobodného a Ludmily Hlaváčové či *Dějiny medicíny v datech a faktech* sepsané Karlem Šteinem ve spolupráci s Ladislavem Niklíčkem. Ze zahraničních autorů se pak lze zmínit například o Roy Porterovi a jeho díle *Dějiny medicíny od starověku po současnost*. Důležitá část literatury se týká i samotných autorů pramenů. Příkladem mohou být knihy: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské* od Gustava Gellnera či práce Miroslavy Hejnové *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*. Další literatura už pak pojednává o jednotlivých dílčích úsecích tématu – zejména se jedná o články v odborných časopisech či sbornících. Například v článku *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století* publikovaného ve *Sborníku Národního muzea v Praze* roku 1993 se jeho autorka Mirjam Bohatcová zabývá, jak naznačuje název, problematikou raně novověkých herbářů, které jsou i prameny této práce. K tématu

se samozřejmě vyskytuje i literatura populárně-naučná. Za všechny lze uvést třeba dílo uspořádané Miroslavem Hubtychem: *Kdo pije vlčí mlíko, aneb, Jak se léčilo za starodávna. Léčebné návody, pověrečné léčení, čáry, zaříkávadla od XIV. století do XIX. století*. Zmíněná odborná literatura bude napomáhat k zodpovězení předložené otázky.

Pro zodpovězení badatelské otázky je nutno nejprve poznat principy středověkého a raně novověkého lékařství a farmacie. Po obecném úvodu do problematiky vývoje lékařství od dob nejstarších po 16. století budou přiblíženy osoby autorů zvolených pramenů – jejich život a další díla. Další část práce bude věnována rozboru zvolených pramenů. Nejprve budou krátce nastíněny předcházející herbářová díla a následně budou přiblíženy okolnosti vzniku a vydání zkoumaných pramenů, včetně popisu jejich obsahu. Dále budou zvolené prameny porovnávány na základě vybraných nemocí, respektive léčebných prostředků, které autoři pramenů doporučovali k léčbě oněch nemocí. Zároveň se budu snažit podchytit rozdíly mezi jednotlivými autorskými zpracováními. Veškeré vyzkoumané poznatky pak budou shrnuty v závěru práce.

Zvolenou badatelskou otázku tedy lze zodpovědět na základě vybraných pramenů a studia všemožné dostupné odborné literatury. Hlavní využívanou metodou bude metoda historicko-srovnávací (komparativní), ovšem za předcházejícího nutného nastínění dobového systému, který bude úvodem do zkoumané problematiky.

Na konci práce pak bude připojeno několik obrazových příloh, které budou sloužit k představě o vzhledu děl.

2. Vývoj lékařství

„Lékařství je tvořivé umění, postavené na pravdivých základech. V tomto umění je obsaženo jak umění zachování pevného zdraví, tak i umění léčby v případě nemoci, a pokud je to možné, vyhnání přítomné nemoci z lidského těla.“ Tak cituje přednášku neznámého studenta pražského učení z roku 1408 Milada Říhová ve svém příspěvku o *Středověkém lékaři* v knize *Člověk českého středověku*.³ Sic citace pochází z počátku 15. století, nelze říci, že není dosud platná. Péče o zdraví provází člověka od samého počátku. V průběhu času se mění jen její podoba. V této kapitole se pokusím stručně vylíčit vývoj lékařství od nejstarších dob po studované období (tj. 16. století) i s krátkým náhledem do dalších let vývoje.

2.1 Pravěk a starověk

V nejstarších dobách nelze nazývat péči o zdraví lékařstvím. V této době je lepší nazvat ji léčitelstvím a zvat ji tak až do období působnosti Hippokrata.⁴ Problematikou léčení v nejstarším období lidských dějin se zabývá paleopatologie.⁵ Během pravěku se lidé léčili zejména instinktivně a na základě vypořizovaných zkušeností. Už v těchto nejstarších dobách lze doložit využívání léčivých bylin a jednoduchých lékařských nástrojů. Navíc byly velmi hojně využívány nejrůznější talismany, které měly své majitele chránit či uzdravovat magickou silou.⁶ S rozvojem trvalého usídlení se začaly objevovat dosud neznámé zdravotní problémy, které vedly k rozvoji nových léčebných postupů. Léčitelství se tak stalo poměrně dobře rozvinutým odvětvím, což lze doložit zejména na nálezích lebek s trepanačními otvory. Nadále

---

³ ŘÍHOVÁ, Milada: *Středověký lékař*. In: NODL, Martin – ŠMAHEL, František (edd.): *Člověk českého středověku*. Praha 2002, s. 314.

⁴ RUSEK, Václav – KUČEROVÁ, Mária: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*. Praha 1983, s. 87.

⁵ PODBORSKÝ, Vladimír: *Úvod do studia archeologie*. Brno 2012, s. 137.

⁶ VOJTOVÁ, Marie (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*. Praha 1970, s. 17–18.

byly k léčení využívány nejrůznější látky z říše rostlinné i živočišné. Lidé se ale hodně spoléhali i na magicko-náboženské metody léčení.⁷

Velký vliv na rozvoj lékařského oboru měly starověké civilizace. Pro evropskou medicínu byly významnými centry Egypt, Mezopotámie, ale zejména Řecko a poté Řím.⁸

V egyptském lékařství se léčení věnovali jak chrámoví kněží, tak laici. Výuka egyptských lékařů probíhala v tzv. domech života, které byly situovány do chrámových komplexů. Už zde se jednotlivá medicínská odvětví začala specializovat – jako příklad lze uvést znalce tělních tekutin či osoby věnující se oční problematice. Egypťané se navíc kvůli své víře museli podřizovat přísným hygienickým nárokům, za což však byli odměněni kvalitním určováním diagnóz, k jejichž léčení měli možnost volby ze širokého výběru léčiv. V Mezopotámii jsou nejvýraznějším dokladem poměrně vyvinutého medicínského systému paragrafy vztahující se k lékařství, které jsou uvedeny v Chamurappiho zákoníku.⁹

Řecké lékařství bylo významné nejen ve své době, ale zakládal se na něm i vývoj mnoha dalších staletí, a to jak v Evropě, tak na Blízkém východě. V Řecku byla za ideální stav považována rovnováha duše i těla (tzv. kalokagátia), což se odráželo i v přístupu ke zdraví.¹⁰ Řecké lékařství zpočátku navazovalo na tradici chrámové medicíny. Počátkem šestého století před naším letopočtem¹¹ se vývoj řecké medicíny dostal na dlouhou dobu do područí stoupenců lékaře Asklépia (později považován za boha). Od nich vycházejí prvopočátky racionálního směřování medicíny, které bylo způsobené oddělováním lékařství od náboženství. Stalo se tak v době Hippokrata z Kósu, který žil na přelomu pátého a čtvrtého století před naším letopočtem.¹²

---

⁷ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 20–28.

⁸ PODBORSKÝ, V.: *Úvod do studia archeologie*, s. 137.

⁹ NIKLÍČEK, Ladislav – ŠTEIN, Karel: *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha 1985, s. 15.; PODBORSKÝ, V.: *Úvod do studia archeologie*, s. 137.

¹⁰ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 15.

¹¹ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 90.

¹² PODBORSKÝ, V.: *Úvod do studia archeologie*, s. 138.

Tato změna závisela především na rozvoji řecké společnosti v městských státech.¹³ Hippokrates zastával názor, že tělo se má léčit zejména pomocí sebe sama (přirozeně), případně za podpory léčivých rostlin, půstu a pouštění žilou. Navíc se držel předpokladu, že vše je tvořeno živly – ohněm, zemí, vodou a vzduchem. Tyto živly jsou v lidském těle zastupovány tělními tekutinami neboli šťávami – žlučí žlutou a černou, hlenem, krví, které jsou zároveň nositeli vlastností – tepla, chladu, vlhka a sucha. Šťávy a jejich vlastnosti ovládá pneuma, které lidé získávají z jídla a vdechovaného vzduchu. Zdraví člověka bylo tedy určováno rovnováhou tělních tekutin a jejich vlastností. Na tomto předpokladu je vystavěna humorální teorie. Hippokrates navíc do lékařské praxe, mimo své metody, zakomponoval pravidla lékařské etiky, která se dodnes uchovávají ve formě lékařské přísahy. Napsal hned několik spisů, z nichž mezi nejdůležitější, alespoň pro doby pozdější, patří díla *Aforismy* a *Prognostika*.¹⁴ Na základě jeho učení pak byly sepsány spisy *Corpus Hippocraticum*.¹⁵ Jedním z Hippokratových následovníků byl i Aristoteles, jehož spisy *Fyzika* a *Metafyzika* později výrazně ovlivnily vnímání lékařství v souvislosti s působením vesmíru. Aristotelovo učení bylo ovšem ve středověku ovlivněno církevním učením, které udělalo z přírodních zákonů boží úmysl.¹⁶ Další významnou postavou řeckého období byl filosof Theofrastos, který se v dílech *De historia plantarum* a *Causis plantarum* zabýval popisem rostlin a jejich léčebným využitím. Navíc od něj pochází rozdělení rostlinné říše na stromy, keře a byliny. Tím vším položil základy botanického poznání.¹⁷

Vývoj řecké medicíny vyvrcholil v období římském. Jednotlivá odvětví medicíny byla specializovaná a lékaři měli různá postavení. V prvním století zde působil Pedanios Dioscoridus, vojenský lékař řeckého původu, který doprovázel římské legie, díky čemuž měl

---

¹³ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 90.

¹⁴ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 120–121.

¹⁵ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 92.

¹⁶ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 121–122.

¹⁷ PORTER, Roy: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*. Praha 2013, s. 101.

možnost poznat flóru mnoha zemí. Z tohoto poznání pak vzešlo významné dílo *De materia medica*, čítající pět knih.¹⁸ V nich popsal přes 500 rozličných druhů rostlin a zařadil i údaje z říše živočišné a nerosty.¹⁹ Tato práce byla velmi dlouho považována za nejvýznamnější souhrn botanických znalostí, díky čemuž byla často využívána.²⁰ Za nejdůležitější postavu římské epochy je však považován Galénos z Pergamu,²¹ který byl osobním lékařem Marka Aurelia. Prvotní znalosti však získal jako lékař gladiátorů. Galénos se snažil o větší poznání anatomie lidského těla, ale využíval k tomu, mimo pozorování nemocných osob, pitev zvířat, což se v pozdějších staletích ukázalo jako ne příliš vhodné.²² Byl následovníkem Hippokratova učení, ale aplikoval do něj vliv vesmírných těles na zdraví člověka. Předpokládal, že jednotlivé orgány a na ně účinné látky jsou ovládány určenými vesmírnými tělesy.²³ Napsal několik spisů, z nichž za zmínku stojí například spis o kritických dnech *De diebus decretoriis*.²⁴ Jeho spisy byly později souhrnně vydány pod názvem *Ars parva et magna Galeni*. Galénovo učení se totiž stalo základem pro byzantskou a následně i arabskou a evropskou medicínu.²⁵

2.2 Středověk

Od devátého století se na české území začala pomalu dostávat klášterní, respektive mnišská medicína,²⁶ která se během šestého století začala rozvíjet v jižní Evropě, odkud byla šířena zejména benediktýnským řádem.²⁷ Mísila se v ní znalost starověkých poznatků s křesťanskou naukou.²⁸ Kláštery křísily pozapomenuté znalosti starověkých národů pomocí studia a opisů

---

¹⁸ JUNAS, Ján: *Průkopníci medicíny – vývoj lékařství v životě a díle jeho tvůrců*. Praha 1977, s. 22.

¹⁹ OPLETAL, Lubomír – OPLETALOVÁ, Veronika: *Lék a jeho vývoj v dějinách*. Praha 1999, s. 42.

²⁰ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 102.

²¹ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 16–17.

²² PODBORSKÝ, V.: *Úvod do studia archeologie*, s. 139.

²³ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 122.

²⁴ NEJESCHLEBA, Tomáš: *Filozofie medicíny v Českých zemích od 14. po 17. století*. In: VITOŇ, Jan (ed.): *Filozofie medicíny v Českých zemích*. Praha 2015, s. 20.

²⁵ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 122–123.

²⁶ NIKLÍČEK, Ladislav: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*. Brno 1989, s. 5.

²⁷ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 101.

²⁸ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 35.

pozůstatků antických spisů či komentářů k nim napsaných. Při kláštorech vznikaly i školy, jejichž studenti byli seznamováni s medicínskými a teologickými znalostmi.²⁹ Představitelé mnišské medicíny se navíc snažili potlačovat léčebné praktiky, které vycházely z pohanských znalostí z předkřesťanských dob, ale nebyli v této snaze příliš úspěšní. Mnohé z těchto pohanských praktik se ještě dlouho využívaly v laickém lidovém léčení.³⁰ Významnými představitelkami období mnišské medicíny byly abatyše Hildegarda z Bingenu, svatá Anežka Česká či svatá Zdislava z Lemberka. Období klášterní medicíny trvalo asi do poloviny 12. století, kdy bylo nahrazeno medicínou scholastickou.³¹

Dominantní postavení měla církev a její představitelé.³² Církev věřila, že nemoci jsou seslány od Boha jako trest, díky kterému člověk získal možnost částečně odčinit své hříchy či za ně být potrestán smrtí.³³ Případné uzdravení plně záleželo na Boží vůli a lidé tak mohli o nemocné jen pečovat.³⁴ To se dělo nejvíce v domácích podmínkách či případně ve špitálech náležejících ke klášterům. Klášterní špitály byly zpočátku útočištěm pro pocestné, až od 11. století pro chudáky a nemocné.³⁵ Od poloviny 13. století byly zakládány i laiky (kteří jim určovali směřování)³⁶ a od 15. století i městskými radami některých měst.³⁷ Špitály fungovaly na principu milosrdenství – starost o jiné byla dobrým skutkem, díky kterému lze získat boží milost.³⁸ Péče ve špitálech však byla mnohdy značně neuspokojivá³⁹ a spolehlivě doložená přítomnost učeného lékaře ve špitále pochází až z počátku 15. století. K částečnému zlepšení této péče dochází zejména ve spojení s dohledem městských lékařů. Během husitského období

---

²⁹ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 129.

³⁰ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 41.

³¹ Tamtéž, s. 20–21.

³² SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČOVÁ, Ludmila: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004, s. 20.

³³ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 32–33.

³⁴ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 45.

³⁵ Tamtéž, 89–90.

³⁶ NĚMEC, Igor (a kol.): *Slova a dějiny*. Praha 1980, s. 60.

³⁷ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 47.

³⁸ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 45.

³⁹ Tamtéž, s. 96.

špitály většinou přešly pod správu měst či zanikly.⁴⁰ Ze zbylých se pak v 17. a 18. století stávaly nemocnice.⁴¹ Další lékařskou institucí byly lékárny, které na českém území začaly pozvolna vznikat od poloviny 13. století, v souvislosti s rozmachem měst a kontakty s italským prostředím. Většina z nich se nacházela mimo církevní působnost.⁴² Jistá forma lékáren ale pravděpodobně existovala už od počátků mnišské medicíny.⁴³

S postupným úpadkem stagnujícího klášterního lékařství se začalo opět rozvíjet i lékařství mimo církevní působnost. Nejstarší laická lékařská škola vznikla v italském Salernu na počátku 10. století. Za hlavní autority zde byli považováni Galénos a Hippokrates,⁴⁴ ale též se přikládal význam vlastním poznatkům, což nutně vedlo k rozvoji zájmu o anatomii, chirurgii a další lékařská odvětví.⁴⁵ Do Evropy začaly díky salernské škole více pronikat lékařské spisy antických autorit, většinou to však byly překlady pocházející z arabského prostředí, které byly následně pro evropskou potřebu překládány do latiny.⁴⁶ Jeden z nejvýznamnějších překladatelů byl Konstantin Africký. Z jeho práce vzešlo mimo jiné i dílo zvané *Ars medicinae* či *Articella* (*Umění lékařské*),⁴⁷ jež bylo souhrnem nejvýznamnějších překladů (zejména děl Hippokratových, respektive Galénových) a textů z nich vycházejících. Dílo sloužilo zejména jako jakýsi učební základ pro studenty medicíny.⁴⁸ Mezi nejvýznamnější arabské autority patřil Rhazes s dílem *Všeobecné knihy o medicíně* (prosazoval v něm využívání vlastních zjištění). Druhou arabskou autoritou byl Avicena a jeho *Kánon medicíny* (souhrn veškerých tehdy známých medicínských znalostí).⁴⁹ V prostředí salernské školy též vyšlo dílo *Regimen sanitatis*

---

⁴⁰ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 29, 47.

⁴¹ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 102.

⁴² Tamtéž, s. 115.

⁴³ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 31.

⁴⁴ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 129.

⁴⁵ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. I – do r. 1740*, s. 47.

⁴⁶ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 130.

⁴⁷ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. I – do r. 1740*, s. 124.

⁴⁸ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 131.

⁴⁹ Tamtéž, s. 118–121.

Salernitanum, které bylo předlohou pro tzv. regimenty zdraví. Sama salernská škola byla podnětem pro zakládání podobných institucí. Jednou z nich byla i lékařská škola ve francouzském Montpellieru, která vznikla v koncem 11. století⁵⁰ a odkud vzešel například Arnald z Villanovy se svým dílem o chemických léčivech *Breviarium*. Z dalších to pak byla překladatelská dílna v Toledu, kde ve 13. století působil Gerard z Cremony.⁵¹ Přes Toledo se pak do Evropy začaly více dostávat arabské spisy a překlady. Značný vliv na šíření poznatků z arabského prostředí do Evropy měly i křižácké výpravy.⁵² Zájem o medicínu se brzy rozšířil i na vznikající univerzity. Medicína tam však byla poměrně dlouho brána jako součást filozofie,⁵³ ale postupně se vydělila a zakotvila na lékařských fakultách.⁵⁴ Církev si však i poté udržovala svou autoritu. V druhé polovině 12. století a během 13. století zakázala příslušníkům církve provádět jakékoliv činnosti související s krví,⁵⁵ omezila výuku chirurgie na univerzitách⁵⁶ a zakázala provádění pitev lidských těl.⁵⁷ Díky tomu přešlo vykonávání operačních záležitostí do kompetence řemeslně vyučeným bradýřům, lazebníkům apod.⁵⁸ Ne vždy se však osoby věnující se medicíně nechaly církevními nařízeními omezovat.⁵⁹ Vliv dřívější mnišské medicíny však přetrval a zůstával patrný zejména ve spisech zabývajících se problematikou léčivých plodin. Mezi tyto spisy patří například dílo francouzských benediktýnů *Macer floridus*.⁶⁰

---

⁵⁰ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 47–49.

⁵¹ Tamtéž, s. 124–125.

⁵² PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 136.

⁵³ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 48–49.

⁵⁴ JUNAS, J.: *Průkopníci medicíny – vývoj lékařství v životě a díle jeho tvůrců*, s. 26.

⁵⁵ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 53.

⁵⁶ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 21.

⁵⁷ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 44.

⁵⁸ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 104.

⁵⁹ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 156–157.

⁶⁰ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 124.

V počátcích univerzitního lékařství byli univerzitně vzdělaní lékaři v českých zemích cizího původu a zpravidla byli vázáni na církve.⁶¹ S rozvojem univerzit se začalo rozmáhat cestování za studiem do zahraničí, i když zpočátku byla tato možnost vyhrazena výhradně příslušníkům vyššího duchovního stavu. S přibývajícím počtem univerzitně vzdělaných lékařů rostlo i jejich společenské postavení a začali získávat i různé funkce.⁶² Jejich působnost se však omezila zejména na vyšší společenské kruhy.⁶³

Nerozvíjely se však jen univerzity, ale i města. Jejich představitelé se tak museli začít zajímat o veřejnou péči o lidské zdraví. Problémem bylo velké znečištění městských ulic, jejich stísněnost, ale též nedostatek potravin. To vedlo k častějšímu výskytu nemocí, ze kterých se následně nezhřídky stávaly epidemie.⁶⁴ Mezi nejčastější nemoci v této době patřila tuberkulóza, otrava námelem, kurděje, neštovice, tyfus, různé chřipky, černý kašel, mor a ustupující lepra.⁶⁵ Epidemické nemoci se však často nerozlišovaly a byly shrnovány pod jednotný termín mor.⁶⁶ Některá města se snažila vzniklé problémy řešit angažováním městského lékaře,⁶⁷ zajištěním dostatečného množství pitné vody a potravin i udržením veřejné čistoty pomocí zřizování lázní. V době epidemií pak též nejruznějšími opatřeními zabraňujícími šíření nákazy (uzavřením města, kontroly návštěvníků, izolace nakažených apod.). Dalším možným postupem bylo i vydání medicínálních řádů.⁶⁸ Opatření fungující na celozemské úrovni nebyla zpočátku téměř možná kvůli necentralizované moci,⁶⁹ i když ojediněle se objevovala už od 14. století (medicínální řád Karla IV. pro Slezsko z roku 1352). Vydávala se spíše nařízení s menší působností (v rámci měst či panství). V 16. století se zdravotní řády

---

⁶¹ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 5.

⁶² VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 101–102.

⁶³ ŘÍHOVÁ, M.: *Středověký lékař*, s. 310.

⁶⁴ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 143–144.

⁶⁵ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 145–149.

⁶⁶ Tamtéž, s. 83.

⁶⁷ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 143–144.

⁶⁸ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 152–156.

⁶⁹ Tamtéž, s. 82.

začaly objevovat častěji, navíc byl zřízen post městského lékaře (a též chirurga a porodní báby).⁷⁰ Nejvyšším orgánem však byl osobní lékař panovníka. Panovník si navíc mohl vyžádat od svých poddaných zprávy o zdravotním stavu obyvatel v době epidemií.⁷¹

První univerzita na českém území byla založena roku 1348 v Praze a záhy byla otevřena i její lékařská fakulta,⁷² která se stala centrem medicíny v českých zemích.⁷³ Z významných představitelů pražské univerzity se je nutno zmínit Mistra Havla ze Strahova, osobního lékaře Karla IV., jemuž sepsal dílo o správné životosprávě.⁷⁴ Tato tzv. regimina sanitatis nebyla neobvyklá, i když zpočátku byla určena panovníkům či jiným významným osobám a až v 15. století se začala rozšiřovat i mezi další vrstvy obyvatel.⁷⁵ S nepříliš účinnými metodami léčby byla nutnost preventivních opatření často zdůrazňována.⁷⁶ Takové dílo s názvem *Tractatus de regimine hominis* bylo sepsáno i Mistrem Zikmundem Albíkem z Uničova, dalším představitel pražské univerzity. Roku 1484 bylo toto dílo vytištěno a stalo se tak nejstarším lékařským tiskem českého původu.⁷⁷ Dalším českým lékařem, kterého je nutno zmínit, je Mistr Křišťan z Prachatic. Působil v druhé polovině 14. století a v první polovině 15. století a byl i astronomem a stoupencem Jana Husa.⁷⁸ Mezi jeho medicínská díla patří latinsky psaný *Herbář* a spis *De sanguinis minucione (O pouštění krve)*.⁷⁹ Jsou mu však připisovány i tzv. *Jádra*,⁸⁰ která byla v 16. století částečně vřazena do *Lékařských knížek z mnohých lékařských knih vybrané Mistra Křišťana, i jiných*. Není ovšem příliš

---

⁷⁰ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 43–44.

⁷¹ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 152.

⁷² Tamtéž, s. 118.

⁷³ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 19.

⁷⁴ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 8.

⁷⁵ NĚMEC, I. (a kol.): *Slova a dějiny*, s. 62.

⁷⁶ ŘÍHOVÁ, M.: *Středověký lékař*, s. 319.

⁷⁷ GELLNER, Gustav: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*. Praha 1935, s. 117.

⁷⁸ VINAŘ, Josef: *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha 1959, s. 40.

⁷⁹ TOMÍČEK, David: *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*. Ústí nad Labem 2009, s. 55.

⁸⁰ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 8.

pravděpodobné, že by je napsal – napsal maximálně některé jejich části.⁸¹ V 15. století byl, mimo mnoha dalších, vydán i *Sborník lékařských rukopisů bratra apotékaře řádu sv. Františka* – soubor mnoha lékařských spisků rozličného zaměření od různých autorů, který vyšel roku 2006 v edici *Staročeské knihy lékařské*.⁸² V husitském období však lékařská fakulta pražské univerzity na dlouhou dobu zanikla.⁸³

Koncem 15. století se lékařská literatura začala postupně přibližovat nižším vrstvám společnosti, i díky nahrazení latiny národními jazyky.⁸⁴ Roku 1496 byl publikován český překlad významného lékárenského díla z roku 1491 *Lumen Apothecariorum*, tj. *Světlo apotékařův* od Quirica de Augustina, o který se postaral Matěj z Mýta.⁸⁵ A už od poloviny 14. století se postupně rozšiřovaly záznamy o nemocech – pomocí kronik, herbářů a různých odborných spisů.⁸⁶

2.3 Počátek raného novověku

S nástupem humanismu souvisí nastupující kritika scholastického učení, vyhraňování se proti starým autoritám a církevním nařízením. Byla nastolena teorie dvou pravd, která nechávala Bohu záležitosti duchovní a vědě dávala možnost se rozvíjet.⁸⁷ Díky tomu se rozmohlo získávání a zaznamenávání vlastních zkušeností (např. z provádění pitev),⁸⁸ což vedlo k rozkvětu poznatků anatomických (Andreas Vesallius), fyziologických, chirurgických (Ambroise Paré), porodnických a mnoha dalších medicínských oborů včetně lékárenství. Do českých zemí se nové myšlenky dostávaly zejména díky hojnému styku

---

⁸¹ STEHLÍKOVÁ, Dana: *Od andělky po zimoztráz – latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů*. Brno 2017, s. 44–47.

⁸² VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 130–131.

⁸³ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 9.

⁸⁴ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 175.

⁸⁵ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 113–114.

⁸⁶ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 38.

⁸⁷ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 185–186.

⁸⁸ Tamtéž, s. 173–175.

českých učenců s italskými humanisty.⁸⁹ Nové poznatky a názory si však všeobecnou podporu získávaly jen pozvolna,⁹⁰ což bylo ovlivněno ignorací rozporů se zažitými teoriemi či vyloučováním se na špatný překlad původních děl.⁹¹ Začaly se proto vyskytovat názory, že je nutno vrátit se k původním textům a oprostít je od omlouvaných nedostatků.⁹² Jednou z významných pohnutek k tomuto kroku byla i nevyhovující lékařská terminologie.⁹³ V 16. století byly vydávány návody ke správné životosprávě, porodnické spisy, anatomické i chirurgické spisy, kalendáře a mnohé další spisy.⁹⁴ Rozvíjel se též zájem o problematiku nakažlivých nemocí a způsoby jejich léčby. Vznikaly spisy o jednotlivých epidemických nemocech (černý kašel, spála, mor apod.) i o tzv. profesionálních nemocech – horníků (Georgius Agricola). Například v díle *De contagione et contagiosis morbis eorumque curatione* (česky *O nákaze, nakažlivých nemocech a jejich léčení*) se problematikou nemocí zabýval Girolamo Fracastoro. Oprostil se od názoru, že nemoci sesílá Bůh a vyložil zde své přesvědčení, že se nákaza (nesena contagii) šíří vzduchem či dotekem.⁹⁵ S problematikou nemocí, respektive epidemií souvisela i problematika hygieny, kterou v díle *Gruntovní a dokonalý regiment* z roku 1536 popsal Jan Kopp z Raumenthalu.⁹⁶

S rozvojem medicíny v 16. století souvisely i určité změny ve městech – zlepšil se přístup k pitné vodě, ale občasné problémy s nedostatkem potravin přetrvávaly i nadále,⁹⁷ stejně jako špatná hygiena obyvatel.⁹⁸ To se odráželo na špatné imunitě obyvatel, tedy i na častém výskytu různých zdravotních problémů (kurděje, chudokrevnost apod.) a onemocnění

---

⁸⁹ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. I – do r. 1740*, s. 190–199.

⁹⁰ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 54.

⁹¹ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 34.

⁹² NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 51.

⁹³ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 196–197.

⁹⁴ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. I – do r. 1740*, s. 224.

⁹⁵ Tamtéž, s. 196–197.

⁹⁶ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 13.

⁹⁷ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. I – do r. 1740*, s. 231, 238.

⁹⁸ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 55.

(často epidemických).⁹⁹ Škála nemocí se příliš nezměnila, ale nově se objevil tzv. anglický pot a syfilis.¹⁰⁰ Problémem byl též alkoholismus, jelikož se mezi lidmi udržoval názor, že pálené vody jsou zdraví prospěšné.¹⁰¹

V boji proti nemocem se tak začaly objevovat snahy o lepší organizaci zdravotní péče.¹⁰² To vedlo k zavedení několika lékařských funkcí. Tou nejvyšší byla funkce protomedika království, kterou zpravidla zastával dvorský lékař (physici regii). Protomedik byl odborníkem na problematiku epidemií – rádce panovníka v jejich oblasti. Prvním protomedikem království se v roce 1571 stal Tadeáš Hájek z Hájku.¹⁰³ Další funkcí byla funkce zemských, později krajských, lékařů (zavedena roku 1565 na Moravě, 1585 v Čechách),¹⁰⁴ kteří měli podávat zdravotnické informace z jim svěřených oblastí protomedikovi království.¹⁰⁵ Bohužel pro jejich posty se často nenašli vhodní kandidáti, a tak jejich povinnosti zůstávaly v rukou správců panství.¹⁰⁶ Dále byla ustavena funkce městského lékaře (fyzika), která byla obsazována zejména od druhé poloviny 15. století. Zdaleka se však neobjevovali ve všech městech v zemi. V pozdější době počet městských lékařů postupně narůstal.¹⁰⁷ Jejich úkolem bylo dozorovat nad medicínskými činnostmi ve městě, pomáhat městským radám s bojem proti epidemickým nemocem a též provozovali své soukromé praxe.¹⁰⁸ Ve městech byli během 16. století navíc ustanovováni i městští chirurgové a městské porodní báby, i když jedna osoba často působila ve více městech najednou.¹⁰⁹ Dále se také vyskytovali lékaři bez stálé práce, tedy ti, kteří vykonávali jen svou lékařskou praxi. Jejich postavení však bylo velmi nejisté, jelikož jim

---

⁹⁹ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 238.

¹⁰⁰ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 200.

¹⁰¹ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 236.

¹⁰² NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 15.

¹⁰³ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 162, 249–250.

¹⁰⁴ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 15.

¹⁰⁵ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 51.

¹⁰⁶ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 250.

¹⁰⁷ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 50.

¹⁰⁸ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 15.

¹⁰⁹ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 51.

ho zajišťoval příjem z léčeb. Nižší vrstvy obyvatelstva si musely vystačit s léčiteli a ranhojiči, lazebníky a chirurgy apod., kteří své znalosti získávali pomocí vyučení se v daném oboru a často se odkazovali pouze na osvědčení o zdařilé léčbě. Do organizace zdravotní péče je nutno zahrnout i lékárníky, jimž bylo postavení určováno bohatstvím a pověstí.¹¹⁰ Podle Zikmunda Wintra je navíc rozdíl mezi učeným doktorem (medicinae facultatis), tedy tím, jenž univerzitu absolvoval, a lékařem (magister physicus, mistr oculitis) – tím, který neprošel univerzitní výukou medicíny. Doktoři se dle něj starali o panovníka a vyšší šlechtu, lékaři o zbytek obyvatelstva.¹¹¹ K tomu byla vydávána různá městská i panovnická nařízení (řešící problematiku městské čistoty, zásobování jídlem apod. – například protiinfekční nařízení Ferdinanda I. z roku 1562) a řády (z nich nejdůležitějšími byly Horní řády, díky kterým se mohli zranění horníci dovolávat práva na ošetření a léčení¹¹² a řády morové, jimž byl vzorem *Ordo pestis* vydaný roku 1562 ve Vídni¹¹³). V této době navíc narůstal počet lékáren a špitálů (i specializovaných pro syfilis i mor).¹¹⁴ Kvůli obavám z nákazy naopak rychle ubývalo městských lázní i ve prospěch vzniku lázní s minerálními vodami.¹¹⁵ Od 17. století se pak začal utvářet centralizovaný systém zdravotní zprávy.¹¹⁶

V druhé polovině 16. století byly české země významným učeným centrem, a to zejména díky Ferdinandu Tyrolskému a Rudolfovi II., kteří si, sídlíc v Praze, zvali na své dvory nejpřednější učence tehdejší doby. Nejvýraznější počiny medicínské literatury byly však až na několik výjimek (například Mattioliho *Herbář* přeložený Tadeášem Hájkem z Hájku z roku 1562) vydány ke konci 16. století. Významnou osobou této doby byl Adam Zalužanský ze Zalužan.

---

¹¹⁰ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 162–167.

¹¹¹ WINTER, Zikmund: *Doktoři a lékaři v XVI. věku v Čechách*. Praha 1901, s. 3–5, 21.

¹¹² VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 250–251.

¹¹³ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 14.

¹¹⁴ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 254.

¹¹⁵ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 48.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 41.

Jeho nejvýznamnějšími práce patří *Řád apothekářský*¹¹⁷ z roku 1592, v němž stanovoval pravidla pro provoz lékáren, a *Methodi herbariae libri tres*, dílo, kterým Zalužanský ustanovil rostlinnou systematiku, čímž se stalo odborným botanickým dílem.¹¹⁸ Tímto počinem se botanika definitivně odpojila od medicíny.¹¹⁹ V polovině devadesátých let 16. století se Daniel Adam z Veleslavína a Adam Huber z Riesebachu zasloužili o publikaci *Apatéky domácí* (výtahu z Mattioliho *Herbáře*) a druhého českého překladu Mattioliho *Herbáře*.¹²⁰ Důležitým, i když hlavně latinsky píšícím,¹²¹ představitelem medicíny v českých zemích na přelomu 16. a 17. století byl lékař Jan Jessenius. Je známý provedením první veřejné pitvy v roce 1600, která byla popsána v díle *Anatomiae Pragae*. Za účast ve stavovském povstání byl 21. června 1621 popraven.¹²²

Vývoj v 16. století a na počátku 17. století naznačoval, že se lékařství v českých zemích bude slibně rozvíjet dále, ale tento příslib byl násilně ukončen příchodem třicetileté války. Koncem roku 1622 přešla univerzita v Praze do rukou jezuitského řádu. Tomu se brzy povedlo obnovit činnost lékařské fakulty, které byl přisouzen dozor a správa nad veškerou medicínskou péčí v zemi.¹²³ Během třicetileté války navíc zaniklo mnoho lékáren vzniklých v 15. a 16. století. Později byly částečně nahrazeny lékárnami klášterními.¹²⁴

---

¹¹⁷ KÁŠ, S.: *Čeští lékaři – spisovatelé*, s. 15.

¹¹⁸ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 127.

¹¹⁹ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 72.

¹²⁰ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. I – do r. 1740*, s. 214.

¹²¹ KÁŠ, S.: *Čeští lékaři – spisovatelé*, s. 17.

¹²² VINAŘ, J.: *Obrazy z minulosti českého lékařství*, s. 139–143.

¹²³ NIKLÍČEK, L.: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*, s. 16–17.

¹²⁴ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 129.

3. Autoři

V této kapitole se budu zabývat osobnostmi tvůrců zvolených pramenů – jejich životem i jejich další publikační činností. První rozebíranou osobou bude český lékař Jan Černý – autor díla *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, prvního českého tištěného herbáře. Dále se budu věnovat osobě italského lékaře a botanika Pietra Andrei Mattioliho, jehož mnohokrát vydané dílo *Komentáře k Dioscoridovi* (tj. k Dioscoridovu dílu *De materia medica*) bylo základem pro český *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. O českou podobu *Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného* se postarala poslední osoba, na jejíž život a tvorbu se budu v této kapitole zaměřovat – významný český lékař, matematik a astrolog Tadeáš Hájek z Hájku.

3.1 Jan Černý

Jméno Jana Černého můžeme najít v rozličných pramenech hned v několika podobách. V *Knieze lékařské* je uveden jako Jan Černý, dále byl nazýván Janem lékařem Pražským, Mistrem Janem Prostějovským či Johannem Nigrem.¹²⁵ Za zmínku stojí i skutečnost, že osoba Jana Černého se v některých případech zaměňuje s jiným příslušníkem Jednoty bratrské stejného jména, který byl přezdíván Nigranus a narodil se asi roku 1509.¹²⁶

Lékař Jan Černý se narodil snad roku 1456 v Praze.¹²⁷ Byl starším bratrem Lukáše Pražského, který se zřejmě narodil roku 1458 a byl ve své době jedním z nejvýznamnějších představitelů Jednoty bratrské.¹²⁸

Svá studia absolvoval Jan Černý v Praze, kde obdržel 26. dubna 1479 titul bakaláře. V lékařství se však musel, kvůli neobnovení lékařské fakulty po husitském období, vzdělávat

---

¹²⁵ HUSOVÁ, Marcela: *Černý, Jan*. In: RICHTER, Jaroslav (ed.): *Bibliografický slovník českých zemí XI. (Čern–Čž)*. Praha 2009, s. 29.

¹²⁶ RUCKÝ, Evald: *555 let Jednoty bratrské v datech (1457–2012)*. Liberec 2015, s. 27.

¹²⁷ HUSOVÁ, M.: *Černý, Jan*, s. 29.

¹²⁸ RUCKÝ, E.: *555 let Jednoty bratrské v datech (1457–2012)*, s. 18.

jen soukromě. V Janově případě to tedy bylo u blíže neurčitelného mistra Václava a pomocí studia doporučené literatury pro medicínská studia.¹²⁹ Ve studiích na pražské univerzitě ale pravděpodobně pokračoval – což je odvozováno ze zakončení první části díla *Knihy vejkladův na traktát devátý slavného a vysoce vznešeného lékaře Rasysa k Almansorovi*. Celé toto dílo je však souborem všech opisů Jana Černého, které z latinského jazyka přeložil a roku 1566 vydal Mikuláš Vrána. Samotné zakončení první části odkazuje na to, že bylo sepsáno na Rejčkově koleji v roce 1480, tedy už v době, kdy byl Jan Černý bakalářem a na koleji tak pobýval z důvodu dalšího studia. V díle se též vyskytuje i zmínka o Janově mistru – Václavovi, mezi jeho osobními přípisky k opisovaným textům: „A toť je tajemství Václava, mistra mého...“¹³⁰ Ze studií však z nejistých důvodů odešel (snad na naléhání bratra Lukáše) a mistrovský titul zřejmě nezískal – ani jím nebyl během většiny svého života titulován. Mistrovské označení se u jeho jména objevuje jen výjimečně a až na konci Janova života a v době následující po jeho smrti. Označování Jana Černého jako mistra je tedy spíše uznáním jeho výkonů a zásluh.¹³¹

Když opustil pražská studia, usídlil v Litomyšli, kde si zřídil lékařskou praxi. V této době také Jan Černý vstoupil do Jednoty bratrské, jejíž členem byl i jeho vlastní bratr Lukáš. Narozdíl od svého bratra Lukáše, však zůstával na straně tradičních názorů starších členů Jednoty bratrské,¹³² tj. podporoval neúčast členů Jednoty bratrské na veřejném životě ve společnosti a slib chudoby. Tento názor vycházel zejména z učení Petra Chelčického a do Jednoty bratrské byl zaveden bratrem Řehořem. Lukáš Pražský naproti tomu zastával názor, že pro členy Jednoty bratrské je přípustné angažovat se ve společenském životě, ale s naprostou nutností

---

¹²⁹ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 55.

¹³⁰ Tamtéž, s. 6–9.

¹³¹ Tamtéž, s. 53–54.

¹³² HUSOVÁ, M.: *Černý, Jan*, s. 29.

dodržovat Boží zákon (stanoven Biblií)¹³³ a je možné přijímat za členy i majetnější a univerzitně vzdělané osoby.¹³⁴ Po roce 1486 už žil v domě U Jana v Horním městě, litomyšlské bratrské kolonii.¹³⁵

Janova lékařská praxe v Litomyšli si získala svou pověst a Jan Černý zde léčil, mimo členy Jednoty bratrské,¹³⁶ například Augustina Olomouckého.¹³⁷ Od roku 1493 začal léčit paní Johanku z Libic a jejího manžela pana Viléma z Pernštejna, který se rozhodl nedbat na varování biskupa Jana Filipce před lékařem bez univerzitního vzdělání.¹³⁸ Díky Janově úspěšné léčbě Johanky z Libic a Viléma z Pernštejna v nich Jednota bratrská získala vlivné zastánce.¹³⁹ O dobrých vztazích s jeho pacienty svědčí i to, že když v roce 1500 publikoval svůj *Výklad na knihu Ekelesiastes*, tak dílo věnoval právě paní Johance z Libic.¹⁴⁰ Díky tomu všemu se Jednota bratrská začala rozmáhat i na území Prostějova (respektive Moravy),¹⁴¹ což vedlo k Janově přesídlení z Litomyšle do Prostějova na přelomu 15. a 16. století z rozhodnutí Jednoty bratrské.¹⁴² I proto roku 1501 prodal svůj dům v Litomyšli spolubratru Martinu Kabátníkovi a jeho ženě Alžbětě.¹⁴³

K této době náležejí i tři latinské listy, které byly odpovědí Jana Černého na útočné listy od Augustina z Olomouce, ve kterých proti němu hájil Jednotu bratrskou.¹⁴⁴ Tyto dopisy se zachovali jen v nekvalitním českém opisu v Archivu bratrském¹⁴⁵ a pod názvem *Trojí*

---

¹³³ Úzká rada Jednoty bratrské: *Jednota bratrská: informativní knížka o historii, učení a životě Jednoty bratrské*. Praha 1989, s. 8–10.

¹³⁴ VÁŠA, Čeněk: *Stručné vypravování z dějin Jednoty Bratrské*. Krábčice 1894, s. 55–56.

¹³⁵ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 56.

¹³⁶ RUCKÝ, E.: *555 let Jednoty bratrské v datech (1457–2012)*, s. 18.

¹³⁷ HUSOVÁ, M.: *Černý, Jan*, s. 29.

¹³⁸ MÜLLER, Josef Theodor: *Dějiny Jednoty bratrské I*. Praha 1923, s. 199.

¹³⁹ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 54.

¹⁴⁰ NAVRÁTIL, Michal: *Almanach českých lékařů*. Praha 1913, s. 36.

¹⁴¹ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 20.

¹⁴² Tamtéž, s. 58.

¹⁴³ Tamtéž, s. 29–30.

¹⁴⁴ HUSOVÁ, M.: *Černý, Jan*, s. 30.

¹⁴⁵ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 23.

odpověď doktorovi Augustinovi na ozdobné psaní a široké byly zmíněny roku 1530 žákem Jana Černého Petrem z Třebeska. Jan Černý se zároveň na počátku šestnáctého století podřídil názoru radikální většiny Jednoty bratrské¹⁴⁶ (tj. že začleňování se do společnosti není hřích¹⁴⁷ a přijímání jsou i majetní a výše postavení¹⁴⁸). Přijetí tohoto názoru větší částí členů Jednoty bratrské byla nutnost pro její další rozvoj.¹⁴⁹ To vedlo i k Janově spolupráci s jeho bratrem Lukášem na redigování bratrského kancionálu.¹⁵⁰ Roku 1506 pak nechal Jan Černý v Litomyšli vydat svůj *Spis o nemocech morních, kterak jse mají lidé chovati předtím i při tom času*, který napsal už krátce po morové ráně, jež řádila v roce 1495.¹⁵¹ Spis se stal prvním tohoto druhu napsaným v českém jazyce.¹⁵² Toto dílo se dočkalo během dalších sta let ještě asi devíti vydání, vždy v návaznosti na příchod moru, přičemž v prvním a druhém vydání chybí Černého jméno jako autora spisu.¹⁵³

V Prostějově Jan Černý působil minimálně do roku 1509, kdy je zmiňován jako jeden z vůdců Jednoty bratrské, kteří měli být na základě usnesení zemského sněmu přesvědčeni k přestupu k uznaným věroukám.¹⁵⁴ Tento sněm následoval po vydání svatojakubského mandátu v roce 1508, který učinil Jednotu bratrskou nezákonnou organizací,¹⁵⁵ již bylo zakázáno konat schůze, vydávat spisy (dosud vydané ničeny) a též se vyskytovaly snahy o konverzi jejích členů. Na Moravě se však prosazování mandátu příliš nedařilo.¹⁵⁶ Nebyl to však první zásah vůči Jednotě bratrské. Ta se už od dob svého vzniku potýkala s problematičným postavením

---

¹⁴⁶ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 40–43.

¹⁴⁷ Úzká rada Jednoty bratrské: *Jednota bratrská: informativní knížka o historii, učení a životě Jednoty bratrské*, s. 10.

¹⁴⁸ VÁŠA, Č.: *Stručné vypravování z dějin Jednoty Bratrské*, s. 55–56.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 86.

¹⁵⁰ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 43.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 57.

¹⁵² VINAŘ, J.: *Obrazy z minulosti českého lékařství*, s. 85.

¹⁵³ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 66–67.

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 33.

¹⁵⁵ Úzká rada Jednoty bratrské: *Jednota bratrská: informativní knížka o historii, učení a životě Jednoty bratrské*, s. 10.

¹⁵⁶ VÁŠA, Č.: *Stručné vypravování z dějin Jednoty Bratrské*, s. 71–73.

ve společnosti – střídala se období pronásledování jejích členů s obdobími relativního klidu.¹⁵⁷ Svatojakubský mandát byl však patrně neúčinnějším zásahem a definitivně byl zrušen až majestátem Rudolfa II. z roku 1609, díky kterému se lidé mohli oficiálně přiznat ke své příslušnosti k Jednotě bratrské, i když jen na krátkou dobu.¹⁵⁸

Podle Gustava Gellnera byl Jan Černý kolem let 1513–1515 pravděpodobně opět usazen v Litomyšli i se svým žákem Petrem z Třebeska, což Gellner usuzuje na základě výpočtu let studia Petra z Třebeska a bydliště dvou jeho mecenášů, tj. v oblasti Kutné Hory.¹⁵⁹ Od roku 1516 byl Janovým žákem Jan Berka z Chocně, který se následně vydal na studia do Prahy.¹⁶⁰ Najisto byl Jan Černý v Litomyšli kolem roku 1517, když zde dokončoval své asi nejdůležitější dílo – *Knihu lékařskou, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Byl to herbář napsaný ve vernakulárním, tj. českém jazyce, kde popisoval léčivé účinky rozličných bylin, ke kterým přiřadil české, německé a latinské názvy. Dílo nechal téhož roku vydat v Norimberku. O tomto díle budu podrobněji psát později v samostatné kapitole. Asi od roku 1519 se pak opět zdržoval v Prostějově, kde řídil bratrský lékařský dům,¹⁶¹ který byl středobodem života Jednoty bratrské. Mimo bydliště bratrských kněží a jejich domácností, sloužil bratrský dům k ubytování cestujících členů Jednoty bratrské¹⁶² a též se v něm prováděla péče o starší duchovní a nemocné, popř. i vdovy a sirotky.¹⁶³ Od konce února roku 1520 zde léčil Viléma z Pernštejna, což lze doložit podle Vilémových listů panu Ladislavovi

---

¹⁵⁷ VÁŠA, Č.: *Stručné vypravování z dějin Jednoty Bratrské*, s. 45–202.; Úzká rada Jednoty bratrské: *Jednota bratrská: informativní knížka o historii, učení a životě Jednoty bratrské*, s. 9–15.

¹⁵⁸ ŘÍČAN, Rudolf: *Dějiny jednoty bratrské*. Praha 1957, s. 107.

¹⁵⁹ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 49–50.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 60.

¹⁶¹ HUSOVÁ, M.: *Černý, Jan*, s. 30.

¹⁶² BRANDL, Vincent: *Domy bratrské*. Časopis Matice moravské, 14, 1882, Brno, s. 164–165.

¹⁶³ SMOLÍK, Josef: *Sociální působení Jednoty*. In: ŘÍČAN, Rudolf (a kol.): *Jednota bratrská 1457–1957: sborník k pětistému výročí založení*. Praha 1956, s. 176–179.

ze Šternberka ze dne 4. března 1520 a sekretáři krále polského panu Pročkovi Malému z Cetně z 8. března 1520.¹⁶⁴

Přesné datum smrti Jana Černého není známo, ale předpokládá se, že zemřel někdy v období od roku 1521 do 1. listopadu 1530 pravděpodobně právě v Prostějově. Usuzuje se tak na základě písemností zanechaných jeho žáky. Jan Berka z Chocně ho zmiňuje ve věnování svého díla *Kniežky o morních příčinách* jako „...svého mistra Jana Černého paměti dobré...“ z čehož plyne, že již před vydáním Berkova díla, nebyl Jan Černý mezi živými. Petr z Třebeska o Janovi Černém píše ve své předmluvě k novému (třetímu) vydání Černého *Spisu o nemocech morních*. Zmiňuje zde mimo jiné i některá další díla Jana Černého.¹⁶⁵

3.2 Pietro Andrea Mattioli

Významný italský lékař a botanik Pietro Andrea Gregorio Mattioli či latinsky Petrus Andreas Matthiolus¹⁶⁶ se narodil 13. března 1501 v italské Sieně do rodiny lékaře Francesca Mattioliho. Záhy po jeho narození se celá rodina přesunula do Benátek.¹⁶⁷ Studentská léta trávil zejména na univerzitě v Padově. Zároveň se však vzdělával u profesora chirurga Georga Caravity, za kterým se z Padovy vydal do Perugie, kde dovršil studium medicíny.¹⁶⁸

Po studiích přesídlil v roce 1523 do Říma,¹⁶⁹ odkud se, kvůli plenění Říma Karlem V. v roce 1527,¹⁷⁰ přesunul do Tridentu. V Tridentu působil ve službě biskupa (od roku 1530 kardinála) Bernarda z Cles. Věnoval se zde mimo lékařské práce i studiu místní flóry a problematice

---

¹⁶⁴ GELLNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 34.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 39–40.

¹⁶⁶ HEJNOVÁ, Miroslava: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*. Praha 2001, s. 52.

¹⁶⁷ ČERMÁKOVÁ, Lucie: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*. Praha 2009 (nepublikovaná diplomová práce), s. 17.

¹⁶⁸ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 6.

¹⁶⁹ KONVIČNÁ, Zuzana: *Pietro Andrea Mattioli*. In: <http://giorgio.cadorini.org/uni/materialy2/mattioli-2016.pdf> [cit. 10. 06. 2020], s. 3–4.

¹⁷⁰ ZANOBIO, Bruno: *Mattioli, Pietro Andrea Gregorio*. In: GILLISPIE, Charles Coulston (ed.): *Dictionary of scientific biography* 9. New York 1974, s. 178.

léčení tzv. francouzské nemoci (tj. syfilidě).¹⁷¹ K problematice syfilis vydal v roce 1530 krátký spis *De morbo gallico*.¹⁷² Při studiu flóry se asi nejvíce zdržoval ve Valle Anania, kde ho dle jeho slov v dedikaci k *De morbo gallico* napadlo věnovat se překladu díla *De materia medica* od řeckého autora Pedacia Dioscorida z Anazarby.¹⁷³

Koncem třicátých let 16. století kardinál Bernardo z Cles zemřel a Mattioli získal místo městského lékaře v Gorici.¹⁷⁴ Během působení v Gorici se Mattioli i ve zdejším okolí věnoval studiu květeny a práci na překladu Dioscoridova díla *De materia medica* do italského jazyka. Zároveň si však svojí lékařskou prací budoval výbornou pověst.¹⁷⁵ I díky tomu mu mnoho jeho současníků posílalo ze svých působišť či různých cest vzorky rozličných rostlin, které Mattioli následně zanalyzoval a zařadil.¹⁷⁶

V roce 1544 publikoval italský překlad Dioscoridova díla *De materia medica*, který nazval *Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo libri cinque della historia, et materia medicinale tradottia* dedikoval ho Cristoforu Madruzzovi, novému tridentskému biskupovi.¹⁷⁷

V polovině 16. století se vydal do střední Evropy ke dvoru krále Ferdinanda I. V roce 1554 Ferdinanda obdaroval jedním ilustrovaným kusem svého latinského díla *Commentarii secundi aucti, in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazerbei de materia medica*, za což získal pozici osobního lékaře arcivévody Ferdinanda Tyrolského. Ferdinand Tyrolský byl druhorozeným synem Ferdinanda I. a od roku 1547 zastával pozici královského místodržícího v českých zemích. Mattioli se tak dostal do Prahy, ve které se Ferdinand Tyrolský snažil naplnit svoje mocenské

---

¹⁷¹ KONVIČNÁ, Z.: *Pietro Andrea Mattioli*. In: <http://giorgio.cadorini.org/uni/materialy2/mattioli-2016.pdf> [cit. 10. 06. 2020], s. 3–4.

¹⁷² ZANOBIO, B.: *Mattioli, Pietro Andrea Gregorio*, s. 179.

¹⁷³ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 6–8.

¹⁷⁴ ZANOBIO, B.: *Mattioli, Pietro Andrea Gregorio*, s. 178.

¹⁷⁵ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 8.

¹⁷⁶ PORTER, R.: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*, s. 220.

¹⁷⁷ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 8.

ambice.¹⁷⁸ Z Prahy se díky tomu stalo významné centrum, kde se kumulovalo bohatství české šlechty, čehož Mattioli využil pro financování svého bádání.¹⁷⁹ Plánoval se zde totiž, mimo své lékařské působení, věnovat i zkoumání místní květeny, která byla od italské poněkud odlišná.¹⁸⁰

Během svého pobytu v Čechách Mattioli neošetřoval jen Ferdinanda Tyrolského, ale jeho služby vyhledávali i příslušníci české šlechty.¹⁸¹ Kromě bádání se pak zároveň věnoval i zhodnocování své odborné činnosti. Už roku 1558 vyšlo Mattiolimu první dílo za jeho pobytu v Čechách *Epistola de Bulbocastaneo*, které bylo psáno latinsky¹⁸² a zabýval se v něm mimo příspěvky k identifikaci rostlin i novými botanickými metodami.¹⁸³ Hned následujícího roku Mattioli nechal vydat spisek *Le solenni pompe*, který je prvním italským tiskem na našem území, a který popisuje první příjezd Ferdinanda I. do Prahy po jeho korunovaci římským císařem. Byl sepsán z rozkazu Ferdinanda I. nepokojeného s popisy od jiných autorů. Dalším Mattioliho dílem je soubor 85 dopisů publikovaných v Praze roku 1561 pod názvem *Epistolarum medicinalium libri quinte*.¹⁸⁴ Téhož roku Mattioli v Praze předvedl pokus s univerzálním protijedem, o němž se později zmiňuje Tadeáš Hájek z Hájku v předmluvě k v té době připravovanému *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném*: „Item jest kámen jeden řečený bezoar, kterýž moc má všem jedům odpírati. [...] a ten má Jeho Milost císařská, pan Ferdinand [...] zkusiti poručil doktorům svým zde v Praze na jednom odsouzeným na smrt,

---

¹⁷⁸ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 10.

¹⁷⁹ JANÁČEK, Josef: *Mattioli v Čechách*. In: NOVÝ, Luboš (ed.): *Vědecké zasedání k dějinám biologie (vývoj botaniky na Moravě, P. A. Mattioli) – sborník příspěvků z vědeckých zasedání u příležitosti 200. výročí narození akademika Josefa Podpěry 8. 11. 1978 v Brně a 400. výročí úmrtí P. A. Mattioliho 20. 4. 1977 v Praze. Práce z dějin přírodních věd, sv. 12. Praha 1979, s. 184.*

¹⁸⁰ JANKO, Jan: *Vědecké myšlení v Mattioliho době, zejména v botanice*. In: NOVÝ, Luboš (ed.): *Vědecké zasedání k dějinám biologie (vývoj botaniky na Moravě, P. A. Mattioli) – sborník příspěvků z vědeckých zasedání u příležitosti 200. výročí narození akademika Josefa Podpěry 8. 11. 1978 v Brně a 400. výročí úmrtí P. A. Mattioliho 20. 4. 1977 v Praze. Práce z dějin přírodních věd, sv. 12. Praha 1979, s. 201.*

¹⁸¹ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 14.

¹⁸² Tamtéž, s. 28.

¹⁸³ ZANOBIO, B.: *Mattioli, Pietro Andrea Gregorio*, s. 179.

¹⁸⁴ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 30.

kterémuž prvé davše jednu věc jedovatou, od níž jsa znamenitě ztrápený a zmožděný, nebo již ho bylo půl zdřevěnělého, otekl, oslepl, rozumu pozbyl a mnohé jiné těžkosti snesl a strpěl, a to vše nejvíc v šesti hodinách; tímto bezoar od smrti zachován a od všech těžkostí vysvobozen jest.“¹⁸⁵

Rok 1562 je pro Mattioliho působení v českých zemích zásadní. Tento rok totiž v tiskárně u Jiřího Melantricha z Aventýnu vydal, ve spolupráci s předním českým učencem Tadeášem Hájkem z Hájku, který se též těšil přízni císařské rodiny, další vydání svých *Komentářů k Dioscoridovi*. Tentokrát vyšly v jazyce českém a nesly název *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Na přípravě díla se podílelo velké množství osob, a i z toho důvodu bylo dílo velmi finančně náročné. Jeho vydání podpořili, vyjma císaře a arcivévody, někteří čeští šlechtici, což byl hlavní důvod, proč dílo vyšlo v českém jazyce. Toho roku také Pietro Andrea Mattioli získal šlechtický erb. Hned v roce 1563 vyšla i souběžně s českou sestavovaná německá verze *Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného* s názvem *New Kreüterbuch Mit den allerschönsten und artlichsten Figuren aller Gewechsz, dergleichen vormals in keiner sprach nie an tag kommen*, kterou překládal Mattioliho spolupracovník Georg Handsche z Limuz a jež obsahovala proti českému vydání dvě stě dalších, převážně nově objevených rostlin.¹⁸⁶

---

¹⁸⁵ MATTIOLI, Petr Ondřej – HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš – PETRÁČKOVÁ, Věra (ed.) – PORÁK, Jaroslav (ed.) – STEINER, Martin (ed.): *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1982, s. 22; viz. také MATTIOLI, Pietro Andrea – HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš: *Herbarz: ginak Bylinář, welmi vžitečný, a figurami pieknymi y zřetedlnymi, podlé praweho a jako ziwého zrostu Bylin, ozdobeny, y také mnohymi a zkssenymi Lékarzstwiji rozhognieny, gesso takowy nikdá w ziadnem Yazyku prwé wydán nebyl: od Doktora Petra Ondřege Matthiola Senenského, Nayjasniegssjho Arcyknižete Ferdynanda etc., přednjho žiwotnjho Lékaře, nayprw v Latinské Rzeči sepsaný, a giž pro Obecné dobré Obywatelow Králowstwij Českého, na Českau Ržeč, od Doktora Thadeásse Hágka z Hágku, přeložený, a wúbec wssechnem wydaný* (dále jen *Herbarz: ginak Bylinář*). Staré město Pražské MDLXII. In: <https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002040511&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> [cit. 15. 08. 2020], s. 27.

¹⁸⁶ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 14–16, 32.

Mattioli za svého působení v českých zemích navštívil mimo Prahu i jiná místa – například město Chomutov a pohoří Krkonoše, kde objevil několik nových druhů rostlin, které potom zařadil do dalšího vydání svého latinského *Herbáře*.¹⁸⁷

V Čechách se Mattioli zdržoval minimálně do roku 1565. Když roku 1566 opouštěl Ferdinand Tyrolský Prahu a přemístil se do Tyrol, jeho osobním lékařem už byl Georg Handsche z Limuz.¹⁸⁸ Mattioli se během následujících let, už mimo území českých zemí,¹⁸⁹ nadále věnoval práci na dalším vydání jeho *Komentářů k Discoridovi*. Toto honosně ilustrované dílo, obohacené i o živočišné produkty, vyšlo v roce 1568 a bylo dedikováno princezně Johanně von Habsburk. Nebylo však posledním vydáním, které Mattioli publikoval.¹⁹⁰ Nadále však také působil jako lékař ve službách Habsburků, i když v menší míře a jeho působiště bylo zejména v Innsbrucku.¹⁹¹ Kolem roku 1578 se, na příkaz Ferdinanda Tyrolského, vypravil do Říma, kde se měl postarat o léčbu Ferdinandova syna kardinála Andream d'Austria. Během cesty se ale v Tridentu nakazil morem a brzy mu podlehl. Bohužel však není známo kdy přesně.¹⁹² Jeho potomci mu později nechali v tridentském dómu (tj. katedrále svatého Vigilia) zbudovat náhrobek, na kterém je psáno „Síly rostlin nevyověděl by lépe nikdo druhý, aniž by kdo nad tebe v tomto umění slavnější. Kdyby se duše i tělo namalovat daly, Dioscorides a Mattioli by jeden obraz byli.“¹⁹³

---

¹⁸⁷ KLÁŠTERECKÝ, Ivan – HRABĚTOVÁ-UHROVÁ, Anežka – DUDA, Josef: *Dějiny floristického výzkumu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I–2*. Litoměřice 1982, s. 160.

¹⁸⁸ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 16.

¹⁸⁹ Mattioli byl však pro české země natolik významnou osobou, že se jeho jméno dostalo mezi dvaasedmdesát jmen, která jsou ozdobně zobrazena na fasádě budovy Národního muzea v Praze. Viz. PETŘÍK, Maxmilián: *72 jmen české historie*. Praha 2010, s. 40.

¹⁹⁰ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 26.

¹⁹¹ ČERMÁKOVÁ, L.: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*, s. 17.

¹⁹² HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 18.

¹⁹³ ČERMÁKOVÁ, L.: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*, s. 18.

3.3 Tadeáš Hájek z Hájku

Tadeáš Hájek z Hájku, latinsky zván Thaddeus Nemicus Pragensis, se narodil v Praze asi v roce 1525 do zámožné měšťanské rodiny váženého bakaláře pražské univerzity Šimona Hájka a jeho ženy Kateřiny.¹⁹⁴ První vzdělání získal v otcovském domě. Ve studiích následně pokračoval od roku 1548 na univerzitě ve Vídni a poté na pražském učení. Studoval zejména matematiku a medicínu, načež se v Praze 14. července 1550 stal bakalářem.¹⁹⁵ Po dvou letech získal 29. dubna i titul mistra svobodných umění.¹⁹⁶ Následně se přesunul do Itálie, konkrétně na lékařskou fakultu univerzity v Bologni, kde se stal doktorem medicíny. Cestou z Itálie zpět do Čech ještě strávil nějaký čas v Milaně u lékaře a matematika Geronima Cardana.¹⁹⁷ V Itálii byl částečně ovlivněn učením lékaře Paracelsa, který kladl důraz na praktickou zkušenost lékaře nad úctou k postupům starých lékařských autorit. Tuto úctu si však Hájek ponechal.¹⁹⁸ Někdy během této doby Hájek sepsal svůj první, latinsky psaný, astrologický spis zabývající se problematikou zatmění Slunce a Měsíce¹⁹⁹ nazvaný *Diagrammata sev typi Eclipsuim Solis et Lunae futurarum*.²⁰⁰ Po návratu do Čech získal od krále Ferdinanda I. roku 1554 šlechtický erb za své působení v oblasti medicíny i astronomie.²⁰¹ V roce 1555 začal v Karolinu vyučovat matematiku, což započal přednáškou o důležitosti geometrie.²⁰² Tuto přednášku později sepsal a roku 1557 nechal vydat pod názvem *Oratione de laudibus geometriae*, česky *O chvále geometrie*.²⁰³ Po dvou letech však z univerzity odešel, aby se mohl oženit a začal se věnovat

---

¹⁹⁴ FABIAN, František: *Význam Tadeáše Hájka z Hájku pro evropskou vědu druhé poloviny 16. století*. In: BOUŠKA, Jiří (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku 1525–1600*. Praha 1976, s. 7–8.

¹⁹⁵ NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 75.

¹⁹⁶ FABIAN, F.: *Význam Tadeáše Hájka z Hájku pro evropskou vědu druhé poloviny 16. století*, s. 8.

¹⁹⁷ NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 75.

¹⁹⁸ NIKLÍČEK, Ladislav: *Hájek jako lékař a protomedik Království českého*. In: BOUŠKA, Jiří (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku 1525–1600*. Praha 1976, s. 20.

¹⁹⁹ SOUMAR, Jaroslav: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba* (dále jen *Tadeáš Hájek*). *Astropis*, 8, 2001, č. 1, s. 14.

²⁰⁰ URBÁNKOVÁ, Emma – HORSKÝ, Zdeněk: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*. Praha 1975, s. 21.

²⁰¹ LÁSKA, Václav: *Hájek z Hájku*. In: *Ottův slovník naučný* 10. Praha 1896, s. 754.

²⁰² NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 75.

²⁰³ SOUMAR, Jaroslav: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd* 1. Praha 2000, s. 17.

lékařskému povolání.²⁰⁴ V roce 1560 v Praze publikoval dílo *Vejkład prorocství Tureckého*,²⁰⁵ které bylo v roce 1572 vydáno ještě jednou.²⁰⁶ Koncem léta roku 1561 získal Hájek od císaře Ferdinanda I. privilegium impressorium – ochranu pro některá svá publikovaná díla.²⁰⁷

V roce 1562 publikoval *Aphorismorum metoposopicorum libellus unus* – dílo o metoposkopii (tj. zkoumání lidského charakteru pomocí vrásek a dalších tělesných znaků), jež sepsal pravděpodobně už o deset let dříve, a které věnoval císaři Ferdinandovi I.²⁰⁸ Téhož roku vydal i asi své nejznámější dílo *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný* – totiž překlad latinských *Komentářů k Dioscoridovi Pietra Andreama Mattioliho*,²⁰⁹ v té době působícího v Praze za podpory panovnické rodiny a českých pánů. Hájek byl, jakožto jeden z předních doktorů té doby v Praze, pravděpodobně tou nejpopulárnější osobou, která se mohla překlada věnovat. Navíc stejně jako Mattioli působil ve službách panovnické rodiny, což mělo dozajista také vliv na svěření překlada jeho osobě.²¹⁰ V *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* se vyskytl i Hájkův jediný autentický obraz. O tomto díle ovšem více v následující kapitole. Hájek se zabýval též geodézií – mapoval okolí Prahy²¹¹ a snažil se o vytvoření nové mapy českých zemí.²¹²

Během vojenského tažení proti Turkům v letech 1566–1570 byl vrchním lékařem v císařském vojsku.²¹³ Jako uznání jeho zásluh byl v roce 1571 povýšen do rytířského stavu a následně

---

²⁰⁴ FABIAN, F.: *Význam Tadeáše Hájka z Hájku pro evropskou vědu druhé poloviny 16. století*, s. 8.

²⁰⁵ ČERMÁKOVÁ, L.: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*, s. 21.

²⁰⁶ URBÁNKOVÁ, E. – HORSKÝ, Z.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 28.

²⁰⁷ VĚTVIČKA, Václav: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 96.

²⁰⁸ ŘÍHOVÁ, Milada: *Kniha metoposkopií Tadeáše Hájka z Hájku*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 110.

²⁰⁹ SOUMAR, J.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 19.

²¹⁰ NIKLÍČEK, L.: *Hájek jako lékař a protomedik Království českého*, s. 23–24.

²¹¹ SOUMAR, J.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 19.

²¹² URBÁNKOVÁ, E. – HORSKÝ, Z.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 42.

²¹³ TOMEŠ, Josef (a kol.): *Tadeáš Hájek z Hájku*. In: ZELEŇKA, Jan (ed.): *Encyklopedie českých dějin – osobnosti, fakta a události, které utvářely naši historii*. Praha 2008, s. 124.

jmenován protomedikem království.²¹⁴ V této funkci se zabýval hlavně problematikou epidemií,²¹⁵ respektive jejich odborným léčením.²¹⁶ Od roku 1572 byl též osobním lékařem císaře Maxmiliána II.²¹⁷ Přes své velmi úspěšné lékařské působení, však neopomíjel ani další obory svého zájmu – například astronomii. Když se roku 1572 zjevila v souhvězdí Kassiopeia nova, zabýval se Hájek její vzdáleností od Země a své zjištění publikoval v roce 1574 v díle *Dialexis de novae et prius incognitae stellae*. V letech 1577 a 1580 byly na obloze zpozorovány komety a Hájek o tom neopomněl napsat ve spise *Apodixis physica et mathematica de Cometis tum in Genere, tum in Primis*, který byl publikován roku 1581.²¹⁸

Tadeáš Hájek z Hájku zastával na dvoře Rudolfa II. mimo pozici lékaře především pozici správce alchymistické činnosti a rádce Rudolfa II.²¹⁹ Díky jeho přímluvě se tak na pražský císařský dvůr dostali i jeho kolegové astronomové Johannes Kepler a Tycho Brahe.²²⁰

V roce 1593 se Hájek stal zemským lékařem v Praze a tuto funkci vykonával až do počátku roku 1600 sám. V lednu tohoto roku bylo českými stavy rozhodnuto o ztrojnásobení počtu zemských lékařů pro pražská města, a to i z důvodu Hájkova zhoršujícího se zdravotního stavu. Funkce zemského lékaře, stejně jako funkce protomedika království byly však v druhé polovině 16. století funkcemi spíše symbolickými. Lékaři je získávali zejména po prokázání svého umu, respektive podle svých zásluh v oblasti lékařství.²²¹ Nelze je proto považovat za základní jednotky zdravotnické správy českého království, která v této době ještě nebyla zformována.²²²

---

²¹⁴ NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 75.

²¹⁵ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství I. – do roku 1740*, s. 249.

²¹⁶ NIKLÍČEK, L.: *Hájek jako lékař a protomedik Království českého*, s. 26.

²¹⁷ NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 75.

²¹⁸ SOUMAR, J.: *Tadeáš Hájek*, s. 15.

²¹⁹ NIKLÍČEK, L.: *Hájek jako lékař a protomedik Království českého*, s. 25.

²²⁰ TOMESŠ, J. (a kol.): *Tadeáš Hájek z Hájku*, s. 124.

²²¹ Dokladem významu Tadeáše Hájka z Hájku je i, stejně jako u Pietra Andrei Mattioliho, zvěčnění jeho jména na fasádě budovy Národního muzea v Praze. Viz. PETŘÍK, M.: *72 jmen české historie*, s. 44.

²²² NIKLÍČEK, L.: *Hájek jako lékař a protomedik Království českého*, s. 27.

Hájkovo hlavní působiště bylo zejména v Praze a zde též 1. září 1600 zemřel, zřejmě v důsledku nemoci, která ho sužovala od počátku toho roku.²²³ Pohřben byl 3. září v Betlémské kapli.²²⁴

Mezi Hájkovy další dosud nezmíněné spisy patří i z významný spis z roku 1585 *De cerevisia, eiusque conciendi ratione, natura, viribus, et facultatibus, opusculum*, který byl věnován Vilému z Rožmberka a v jazyce českém byl zvaný *O pivě a spůsobách jeho přípravy, jeho podstatě, silách a účincích*.²²⁵ Značnou část svého života Tadeáš Hájek též vydával české kalendáře zvané *Minucý a pranostyka k létu...*, které se mimo astrologických předpovědí, zabývaly i vztahem času a vlivu kosmických těles na léčení.²²⁶ Roku 1596 Hájek vydal lékařský spis *Actio medica Thaddaei ab Hayck adversus Philippum Fanchelium Belgam, incolam Budvicensem, medicastrum et Pseudoparacelsistam* (česky *Žaloba Tadeáše z Hájku proti Belgičanovi Filipu Fancheliovi, sídlícímu v Budějovicích, felčarovi a pseudoparacelsistovi*), kterým se hájil proti obvinění ze špatné léčby jedné pacientky.²²⁷ Tadeáš Hájek publikoval ještě několik další děla a v neposlední řadě mnoho děl jiných autorů opatroval svými poznámkami či k nim napsal předmluvu.²²⁸

---

²²³ NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 75–76.

²²⁴ URBÁNKOVÁ, E. – HORSKÝ, Z.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 4.

²²⁵ VĚTVIČKA, V.: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*, s. 99.

²²⁶ KOLÁR, Jaroslav: *Tadeáš Hájek z Hájku*. In: FORST, Vladimír (ed.): *Lexikon české literatury – osobnosti, díla, instituce 2 (H–L)*. Praha 1993, s. 32.

²²⁷ BURŠÍKOVÁ, Bohdana: „*Actio medica*“ aneb *profesní spor Tadeáše Hájka z Hájku*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 117.

²²⁸ NAVRÁTIL, M.: *Almanach českých lékařů*, s. 76.

4. Knihy

V této kapitole přiblížím obsah *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář a Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného*. Než se však budu věnovat rozebírání jednotlivých zkoumaných děl, musím ještě vysvětlit některé pojmy a skutečnosti, které jsou s nimi spojeny.

Pojmy herbář – bylinář – zelinář byly ve zkoumaném období (tedy v 16. století), pojmy shodného významu.²²⁹ Myšleny jimi byly lékařské knihy, které obsahovaly soupis rostlin (i dalších medikamentů) a jejich léčivých účinků s doporučeními na jejich využití, někdy i s informacemi ke sběru a jejich pěstování. Od konce středověku až počátku raného novověku byly navíc často doprovázeny ilustracemi.²³⁰ Obvykle byly řazeny podle určitého klíče – často podle abecedy či podobnosti rostlin.²³¹ Od herbářů se odlišovaly tzv. rostlináře, starší díla, která obsahovala jen soupisy jednotlivých rostlin bez výraznějšího přiblížení.²³² Ve středověku byly herbáře obvykle tvořeny souborem opisů od starších autorit – zejména Plinia, Dioskuruda a Galéna.²³³ Raně novověké herbáře pokračovaly v tradici těchto starších herbářů a díky poklesu jejich ceny (zapříčiněné rozvojem knihtisku) se staly dostupnými i pro nižší vrstvy obyvatel.²³⁴ Jejich autory však byli vždy významní lékaři.²³⁵

První náznaky českého rostlinopisu se začaly objevovat v první polovině 13. století, a to ve formě česky psaných poznámek v latinských textech.²³⁶ První rukopisná díla výhradně s lékařskou tematikou se však začala v českých zemích objevovat až o století později.

---

²²⁹ VOIT, Petr: *Herbář (tištěná kniha)*. In: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_\(tištěná_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_(tištěná_kniha)) [cit. 23. 07. 2020].

²³⁰ PORÁK, Jaroslav: *České herbáře 16. století jako etnografický pramen*. Český lid, 70, 1983, s. 148.

²³¹ VOIT, P.: *Herbář (tištěná kniha)*. In: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_\(tištěná_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_(tištěná_kniha)) [cit. 23. 07. 2020].

²³² NĚMEC, I.: *Slova a dějiny*, 63.

²³³ STEHLÍKOVÁ, Dana: *Příspěvek k poznání tzv. Křišťanových Herbářů*. Listy filologické, 133, 2019, s. 29.

²³⁴ BOHATCOVÁ, Mirjam: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 38, 1993, č. 3–4, s. 3.

²³⁵ PORÁK, J.: *České herbáře 16. století jako etnografický pramen*. Český lid, 70, 1983, s. 151.

²³⁶ VINAŘ, J.: *Obrazy z minulosti českého lékařství*, s. 19–20.

Mezi nejstarší z nich patří *Rostlinář olomoucký* (latinsko-český rostlinný soupis).²³⁷ Pro českou lékařskou terminologii jsou pak významné práce Bartoloměje z Chlumce – *Glosář* (latinsko-český slovník), *Bohemář* a *Vokabulář gramatický*.²³⁸

Prvním herbářem českého původu je rukopisný *Herbář* Mistra Křišťana z Prachatic, který byl sepsán na počátku 15. století. Byl psán v jazyce latinském, ale k některým rostlinám byly přiřazeny i české názvy.²³⁹ V jazyce českém byl v krácené verzi vydán jako část *Kodexu vodňanského*.²⁴⁰ Jako další jeho vydání se pak uvádí dílo *O mocech rozličného koření* (zařazené i do *Sborníku lékařských rukopisů bratra apotékáře řádu sv. Františka* vydaného v edici *Staročeské knihy lékařské*), ale dle Dany Stehlíkové se od původního latinského vydání značně odlišuje. Je tedy pravděpodobnější, že pro toto dílo byl Křišťanův latinský *Herbář* jen jedním ze vzorových pramenů.²⁴¹ Mistru Křišťanu je též některými autory (Z. Tichá, Z. Nejedlý, K. Čížek, G. Gellner) připisováno autorství *Lékařských knížek z mnohých lékařských knih vybraných Mistra Křišťana, i jiných*, ale jak bylo uvedeno v kapitole o středověkém lékařství, Křišťan byl zřejmě autorem jen nemnoha částí tohoto díla. Byl však významnou postavou své doby i dob následujících, a proto bylo připojení jeho jména k jakémukoliv dílu velmi výhodné pro jeho šíření mezi lid.²⁴²

S příchodem humanistických myšlenek se začaly objevovat nové názory, které byly postaveny na vyzvedávání vlastní zkušenosti vedoucí k realističtějšímu zobrazování získaných poznatků (zejména vzhledu rostlin).²⁴³ Tyto nové názory byly též ovlivněny objevy ze zámoří a alchymistickými pokusy vedoucími k prvním chemickým léčivům (Paracelsus). Toto všechno

---

²³⁷ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 32.

²³⁸ KÁŠ, S.: *Čeští lékaři – spisovatelé*, s. 13.

²³⁹ TOMÍČEK, D.: *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*, s. 55.

²⁴⁰ ČERMÁKOVÁ, L.: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*, s. 15

²⁴¹ STEHLÍKOVÁ, D.: *Od andělky po zimoztráz – latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů*, s. 174.

²⁴² Tamtéž, 44–47.

²⁴³ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 173–175.

vedlo ke změně tradičního přístupu k herbářové práci, tedy i k nutnosti revidovat dříve užívané starověké herbáře a rostlináře.²⁴⁴ V 16. století začaly být vydávány herbáře nové, v nichž se jejich autoři snažili o ucelení botanického systému (s důrazem na domácí výskyt²⁴⁵), a to i za pomoci realistických popisů rostlin včetně poznámek o možnostech jejich využití, výskytu apod.²⁴⁶ Tato díla přinesla přelomové poznatky, které odsunuly dříve uznávaná díla na vedlejší kolej. Mezi jejich autory se řadí například Otto Brunfels, Leonhard Fuchs a samozřejmě i Jan Černý a Pietro Andrea Mattioli.²⁴⁷

Černého a Mattioliho (respektive Hájkova) publikace byly navíc byly prvními pracemi tohoto typu, které byly sepsány v českém jazyce, díky čemuž se hojně rozšířily i mezi obyčejným českým lidem, k nimž je autoři směřovali zejména. Herbáře ale byly v mnohém přínosem i učeným lékařům, jelikož v 16. století byla botanická problematika stále podřízena potřebám medicíny.²⁴⁸ Postupně se však začínala vyskytovat snaha o oddělení botaniky od medicíny, zejména s pomocí kodifikace botanického názvosloví.²⁴⁹

4.1 Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář

Prvním česky psaným herbářem se stala *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná: z mnohých knih latinských, i z skutečných prací vybraná, počíná se šťastnie sepsaná Janem Černým, lékařem a členem Jednoty bratrské*. Dílo bylo poprvé vydáno v roce 1517 v Norimberku redaktorem Mikulášem Klaudyánem (lékářem z Mladé Boleslavi a též členem Jednoty bratrské) a tiskařem Hieronymem Hölzleem.²⁵⁰ Sám Klaudyán o vydání díla psal ve své předmluvě k práci takto: „A slovutnému muži, Jeronymovi Hölzlovi, měšťtěnínu

---

²⁴⁴ SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČOVÁ, L.: *Dějiny lékařství v českých zemích*, s. 39–40.

²⁴⁵ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 4.

²⁴⁶ RUSEK, V. – KUČEROVÁ, M.: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*, s. 120.

²⁴⁷ VOJTOVÁ, M. (a kol.): *Dějiny československého lékařství sv. 1 – do r. 1740*, s. 201.

²⁴⁸ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 3.

²⁴⁹ HENDRYCH, Radovan: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*. In: BOUŠKA, Jirí (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku 1525–1600*. Praha 1976, s. 14–15.

²⁵⁰ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 5–6.

města Normberka, k vytištění dal jsem ten pátek před svatým Havlem léta od narození Syna božieho tisícieho pětistého sedmnáctého.“²⁵¹

Na úvodní stránce díla se spolu s titulem nachází i ilustrace zobrazující nejspíše křesťanské mučedníky bratry Kosmu a Damiána, kteří před svým umučením působili jako lékaři římského lidu. Následně se stali patrony osob vykonávajícím medicínské povolání i nemocných a byli blízcí laické veřejnosti, do jejíž oblasti Jan Černý své dílo směřoval především.²⁵² To lze doložit i na základě jeho textu – v kapitole věnované borovici napsal: „To jest chudým snadné a prospěšné.“²⁵³ V titulu díla se Černý odkázal na to, že dílo bylo zkompileováno ze starších pramenů, ale že vycházel i z vlastní lékařské praxe. Stejně tak se o tom zmínil i Mikuláš Klaudyán: „...lékař zkušený, rozličných mudrcuov a lékařuov starých i nových užívaje a skrze ustavičnú práci skušenie mnohých věcí maje, pilnost při spisování knih těchto měl jest.“²⁵⁴ Ke starším pramenům však Černý zřejmě přistupoval poměrně kriticky a prakticky, neboť text psal co nesrozumitelněji a nachází se v něm jen málo odkazů na osoby starých autorit.²⁵⁵ O správné délce psaní se sám Jan Černý vyjádřil v kapitole o mandlích: „Krátkosti milost více psáti nedopuští.“²⁵⁶ Černého vlastní přístup je asi nejvíce patrný na popisech vzhledu rostlin a vlastních doporučeních vymykajících se běžné tradici.²⁵⁷ Přesto se však Černý ve svém díle ještě držel humorální filosofie, což je vidět už v úvodu: „A jakož umysl muoj jest o přirozeném složení živelním bylin, koření, kvietí, semen, stromuov, ovocí, dřívíe psáti, též i o mocech a jejich díelu rozličném k opravě i k posilnění padlého lidského přirození pořádně oznámiti,

---

²⁵¹ ČERNÝ, Jan: *Knieha lekarska kteraz slowe herbarz: aneb zelinarz: welmi vziteczna: z mnohych knih latinskych, y zskutecznych praczij wybrane: poczina se sstiasnie* (dále jen *Knieha lekarska*). Norimberk 1517. In: <http://eod.vkol.cz/ii32088/ii32088.pdf> [cit. 15. 08. 2020], s. 8; viz. také ČERNÝ, Jan – TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Knieha lékařská, kteráž slowe herbář aneb zelinář*. Praha 1981, s. 25.

²⁵² BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 21.

²⁵³ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 34.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 8.

²⁵⁵ Tamtéž.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 135.

²⁵⁷ GELNER, G.: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, s. 97.

a že některé věci z země vyšlé horkého a suchého, jiné horkého a mokrého, též studeného s mokrostí a s suchostí přirozenie jmenují se podlé nižšieho a vyššieho svého složení, jakož stupňové jich spuosobuov vypisovati se budú.“ Dále popsal působení jednotlivých mocí (tj. kvalit), které ovlivňují léčivé účinky medikamentů. První moc vychází z vlastností živlů, druhá moc vychází z první a třetí moc už je označena za: „nedostatky zdravie“. Moc čtvrtá je pak nesena věcmi „z země vyrostlých“ a navíc je ovlivněna i nebeskými tělesy.²⁵⁸ Černý poté poukázal i na to, že jsou čtyři živly i jejich vlastnosti, čtyři fáze stárnutí člověka, čtyři části roku a též nebeská tělesa jsou ovlivňována stejným principem.²⁵⁹

Vlastní herbář obsahuje 444. kapitol, řazených více méně podle abecedy. Každá z nich je věnovaná jednomu medikamentu – většinou rostlinám, ale i látkám živočišným (např. jednorožcový roh, had, játra hovědí) a nerostným (např. rtuť, síra, zlato). Černý navíc k většině rostlin přiřadil jejich české pojmenování. Díky tomu stál u začátků snah o kodifikaci českého rostlinného názvosloví.²⁶⁰ Tato jeho snaha byla ovšem částečně zmařena vydavatelem *Kniehy lékarské* Mikulášem Kladyánem, který se snažil přiřadit k jednotlivým medikamentům názvy německé a latinské, ale ne vždy se mu to podařilo správně a v některých případech přiřadil též název k více rostlinám. Podobně tomu bylo i s ilustracemi rostlin, zde ale problém pramenil spíše z nedostatku dřevorytových štočků²⁶¹, které navíc vycházely ze starší německé a latinské produkce, takže úplně neodpovídaly Černého realistickým popisům rostlin²⁶². Tyto chyby byly zřejmě možné kvůli nepřítomnosti Jana Černého u vytištění díla. V předmluvě se k tomu všemu Kladyán vyjadřuje takto: „...způsob nebo figury těch vyryti jsem dal, přítomen jsa všech věcí sám, i korigování. Též že v zemi české v některém kraji byliny jinak a jinak jmenují se, při každé z těchto jmen česky, latině i německy položil jsem pro snadnější

---

²⁵⁸ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 9.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 11.

²⁶⁰ ČERNÝ, J. – TICHÁ, Z. (ed.): *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, s. 17.

²⁶¹ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 11.

²⁶² ČERMÁKOVÁ, L.: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*, s. 35.

srozumění, aby užitek ten, o kterémž sem nahoře dotekl, vpravdě dojíti mohl.“²⁶³ Po herbáři následuje rejstřík medikamentů nazvaný *Registrum nebo pravidlo na všecek herbář*. Za rejstřík je pak připojena část *Vo vodách pálených rozličných sepsání*, která obsahuje krátký úvod do problematiky pálených vod, 66 druhů pálených vod a popis k jejich využití.²⁶⁴ Poslední list zaujímá *Piesnička při práci lékařské a strojenie lékařstvie*, která svojí ideou odpovídá učení Jednoty bratrské²⁶⁵.

Dokladem Černého pečlivé práce je i snaha o osobní poznání popisovaných bylin, díky které se mu podařilo objevit i bylinu novou – křivatec.²⁶⁶ V kapitole o něm jej nejprve obecně popsal (jak vypadá a k čemu slouží) a následně připojil i dovětek o vlastním pozorování a využívání byliny: „Já na miestech k puolnoci ležících bylinku, zdá se mi jinú, našel jsem. [...] Dával jsem dětem rozetřeného v mléce...“²⁶⁷ Převzatých popisů se držel zejména u rostlin, které neměl možnost osobně poznat.²⁶⁸

Knieha lékařská si získala v českých zemích velkou oblibu a dočkala i dalších vydání – pražského v roce 1544 a olomouckého roku 1554.²⁶⁹ Svou oblibu si udržela až do vydání Hájkova překladu Mattioliho *Herbáře*, ale i potom se mezi lidem vyskytovala v hojné míře.²⁷⁰ To lze doložit i na vlastnických přípiscích na užitém pramenu.²⁷¹ V roce 1562 se pak Tadeáš Hájek z Hájku o Černého díle zmiňuje na konci své předmluvy k českému vydání *Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného*, i když ne příliš pozitivně, jelikož zde kritizuje omyly v názvosloví a ilustracích: „O starém herbáři českém, kterýž mnozí mezi rukama těchto

---

²⁶³ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 8.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 263-275.

²⁶⁵ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 24.

²⁶⁶ ČERNÝ, J. – TICHÁ, Z. (ed.): *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, s. 17.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 204. (V pramenu z roku 1517 stránka chybí.)

²⁶⁸ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 21.

²⁶⁹ HENDRYCH, R.: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*, s. 15.

²⁷⁰ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 24–25.

²⁷¹ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 5–6.

minulých let několik měli a jeho užívali, nechci tuto mnoho psáti ani tím se zaneprazdňovati, kde a kterak jest v jméních i v kladení bylin znamenitě pochybil, připisovav jednu bylinu mnoho jiným, jako by jedna bylina byly, an sobě znamenitě rozdílné i v moci odporne jsou; z čehož se srozumívá, že jest těch a takových bylin očitě sám nespátroval, než toliko po zdání svém vymalovati rozkazoval, jakož pak takové některé jeho pochybení místem v Herbáři ode mne jest dotčeno, ale skrovně.²⁷² Jak je v textu naznačeno, Hájek se Černého poznatků v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* párkrát dotknul (ale nikdy ho neuvedl jménem) – například v poslední kapitole věnované křivateci: „Křivatec bylinka jest toliko (mám za to) nám Čechům známá a obyčejná; nebo by kdo jiný prvé v jazyku latinském aneb německém o ní psal, nenacházím. V starém herbáři českém dosti pilně jest vypsána.“²⁷³

4.2 Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný

V polovině 16. století byly české země spravovány Ferdinandem Tyrolským, velkým podporovatelem vědeckého rozvoje. Snad i proto se do českých zemí dostal Pietro Andrea Mattioli se svými *Komentáři k Dioscoridovi*, doufaje v jejich nové doplněné vydání. První vydání, které však neobsahovalo ilustrace, publikoval v italštině roku 1544.²⁷⁴ K jeho zpracování využil několika různých vydání Dioscoridova díla *De materia medica*. Jako hlavní pramen mu sloužilo řecké vydání z roku 1499, které následně komparoval s dalšími překlady z let 1506 a 1516. Jedno z dalších, tentokrát latinské a ilustrované vydání, publikoval v roce 1554. Nebylo však zdaleka posledním vydáním. Snažil se vlastně o ztotožnění antických znalostí se znalostmi 16. století. Na poznávání mnoha rostlin spolupracoval s předními učiteli

---

²⁷² MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 30.

²⁷³ Tamtéž, s. 825.

²⁷⁴ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 8–10.

své doby.²⁷⁵ Mattioliho práce však měla i své kritiky, jelikož spousta jeho současníků stále dávala důraz spíše na lexikální stránku textů než na stránku praktickou.²⁷⁶

V Čechách začal Mattioli připravovat další vydání svého díla. Už v roce 1554 bylo Ferdinandem I. uděleno Jiřímu Melantrichovi z Aventinu pětileté privilegium na vydání nového výtisku Mattioliho díla.²⁷⁷ V roce 1562 si pak sám Mattioli vyžádal od císaře Ferdinanda I. privilegium, které mu zaručovalo, že: „...v času dvacet let, od dne vydání [...] žádný ve vší Svaté říši [...] na žádném místě znovu k vytištění a k imprimování nedával, a žádný v tom ve všem časů [...] takových Herbářův českých po již jmenovaných královstvích a zemích nevozil, neprodával ani jich mezi lidmi zjevně anebo tajně neroznášel.“²⁷⁸ Od vydání z roku 1554 mělo být nové dílo, později nazvané *Herbář, jinak bylinář velmi užitečný, rozšířeno*.²⁷⁹ Příprava *Herbáře* k vydání však byla velmi nákladná. Mattiolimu proto byla poskytnuta podpora – jednak od panovnické rodiny, dále pak byly v letech 1558 a 1561 schváleny dvě dotace od českého sněmu (který pro vydání *Herbáře* uvolnil celkem 550 kop grošů) a přispěli i měšťané Starého města Pražského a dvacet osm českých pánů a rytířů. Podmínkou této podpory však bylo vydání *Herbáře* v českém jazyce.²⁸⁰ Dokladem finančních darů bylo zpodobnění erbů mecenášů v *Herbáři* (mezi ně patřili například Vilém z Rožmberka a Hynek Berka z Dubé).²⁸¹ Velká nákladnost díla byla zapříčiněna výrobou nových, velmi kvalitních a obrazově přesných dřevořezových štočeků nutných k obohacení díla o realistické ilustrace rostlin a zvýšení jeho odborné hodnoty.²⁸² Mattioli na jejich výrobu sám dohlížel. Část štočeků byla vyrobena Giorgiem Liberalem da Udine, který do českých zemí přijel na pozvání

---

²⁷⁵ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 24–26.

²⁷⁶ ZANOBIO, B.: *Mattioli, Pietro Andrea Gregorio*, s. 179–180.

²⁷⁷ BOHATCOVÁ, M.: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, s. 31.

²⁷⁸ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 34.

²⁷⁹ HENDRYCH, R.: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*, s. 13.

²⁸⁰ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 14–16.

²⁸¹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 37–44.

²⁸² JANÁČEK, J.: *Mattioli v Čechách*, s. 185.

Ferdinanda Tyrolského a který už předtím ilustroval první latinské vydání *Komentářů k Dioscoridovi*. O výrobu dalších štočků se postarali Hans Minich a dřevořezbáři pražští, augsburští, norimberští a štrasburští.²⁸³ Celkem bylo vyrobeno 589 rostlinných dřevořezů, které navíc byly vždy provázeny českým, latinským a německým názvem. Mimo ilustrace rostlin se v díle vyskytuje i šest nákresů destilačních pícek.²⁸⁴ Použité štočky byly poté Mattiolim odvezeny do Itálie, kde byly dále používány k dalším vydáním jeho díla.²⁸⁵

Překlad *Herbáře, jinak bylináře velmi užitečného* byl zemským sněmem svěřen dvornímu lékaři Tadeáši Hájkovi z Hájku.²⁸⁶ Ten se však nestal jen překladatelem – některé části Mattioliho díla totiž vynechal a sám přidal některé pasáže, zejména ty, ve kterých se zaměřoval na výskyt těch, kterých medikamentů na českém území. Snažil se totiž, aby dílo bylo zaměřené na tuzemskou produkci.²⁸⁷ Někdy se kvůli tomu uchýloval i k cestám po českých zemích, na kterých zjišťoval, kde se jednotlivé uvedené rostliny vyskytují a jak se jim kde říká. Též se staral o to, aby měli dřevorytci potřebné předlohy.²⁸⁸ Hájek navíc do *Herbáře* přidal i několik výlučně českých rostlin.²⁸⁹ Většinou však nelze přesně odlišit, které pasáže pochází od Mattioliho a co připsal Hájek. Autor určité pasáže se dá určit jen v případech, kdy se v textu vyskytne nářážka na život či působení jednoho z nich.²⁹⁰ *Herbář, jinak bylinář velmi užitečný* byl vytištěn v tiskárně Jiřího Melantricha z Aventinu v roce 1562 a stal se tak druhým českým jazykem psaným herbářem.²⁹¹

---

²⁸³ HEJNOVÁ, M.: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*, s. 16.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 32.

²⁸⁵ VĚTVIČKA, V.: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*, s. 101.

²⁸⁶ SOUMAR, J.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 18.

²⁸⁷ NIKLÍČEK, L. – ŠTEIN, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 68.

²⁸⁸ URBÁNKOVÁ, E. – HORSKÝ, Z.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 49–50.

²⁸⁹ SOUMAR, J.: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*, s. 19.

²⁹⁰ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*.

²⁹¹ Tamtéž, s. 5.

V *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* však nebyla, stejně jako Černého *Knize lékařské*, oddělována medicínská funkce od funkce botanické. Botanika byla totiž i po polovině 16. století stále součástí medicíny, sic se postupně začínala vydělovat. V *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* tak byly rostliny sice popsány velmi podrobně, ale hlavní zájem byl stále věnován jejich léčebným účinkům.²⁹²

Problémem při práci na díle však byla nevyhovující česká lékařská terminologie. Hájek se o tom zmínil ve své předmluvě: „...při vykládání a spisování *Bylináře* tohoto [...] jsem práci nemalou i bedlivost o to měl, abych jakž nejvlastnější býti mohlo, jazykem naším českým jej vyložil a vypsál, což přineslo mi dosti těžkosti a nesnáze, maje slova a termíny lékařské, v českém jazyku prvé neobyčejné: nebo nic takového prvé v jazyku českém, ježto by poněkud ta slova obyčejnější a známější byla, vydáno nebylo, krom herbáře starého českého. Protož mnohá slova v tomto herbáři budou se zdáti trochu odporná, drsnatá a snad někomu i nesrozumitelná: ale když vejdou v obyčej a v častější užívání, též nám potom známá a obyčejná budou jako i jiná. A nachází se, že předkové naši tak mluvili a psali, jichž jsem já následoval a toho předně šetřil, abych jazyk náš český v své vlastní a starobylé celistvosti zachoval, jej rozšířil a rozmnožil. Jména bylin některých, [...] raději jsem při latinském jménu zanechal, než bych měl nejisté klásti a mnohé v omyl i pochybnost uvesti. [...] protože latinské jméno vždycky zůstává jedno a neproměňuje se od žádného. Ale v jiném jazyku častokrát podlé rozdílností krajin rozdílně také byliny jmenovati obyčej mají, jako u nás v Čechách takto a v Moravě jinak, ač aby v tom omylu nebylo, někde jsem i té rozdílnosti jmén dotýkal, pokudž mi vědomé bylo.“ Díky tomu se mu v *Herbáři* podařilo sjednotit a rozšířit českou botanickou terminologii (a to včetně nového pojmenování různých rostlinných částí).²⁹³

---

²⁹² ČERMÁKOVÁ, L.: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*, s. 13.

²⁹³ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 30.

Dílo je tvořeno čtyřmi knihami, které obsahují samotný herbář. Jím předchází část obsahující předmluvy (latinskou Mattioliho a dvě české od Hájka a Melantricha), Mattiolim obdržená privilegia (české a latinsky psané polské), erby donátorů (včetně Melantrichova) a portréty autorů (Mattioliho a Hájka). Za vlastním herbářem je připojena *Krátká zpráva o rozličném distilování aneb pálení vod*, po níž následují tři indexy (první dva podle jmen českých a latinských a třetí řazený podle nemocí).²⁹⁴

Hájek svou předmluvu k *Herbáři* započal přiblížením člověka (tedy čím je tvořen, a co je pro něj nejlepší), z čehož plynule přešel ke chvále lékařství „nad kteréž nic lepšího, znamenitějšího a lidem prospěšnějšího býti nemůže“.²⁹⁵ Následně se podrobně rozepsal o přirození bylin, které je určováno na základě povah čtyř živlů a dále se dělí na čtyři stupně, přičemž „lékaři všecky zrostliny i jiné jakéžkoli věci na čtvrtém stupni za jedy pokládají“. Též se věnoval každé jedné ze čtyř mocí a skutků. „První moc a skutek bytěčného složení jedné každé věci svůj původ bere [...] jako od horka, studena, sucha a od mokra pochází a dílo své působí, to jest, že horčí, studí, suší a mokří.“²⁹⁶ Druhé moci vychází od první a třetí moci „k jednomu každému udu přináležejí“.²⁹⁷ K poslední čtvrté moci přiřazuje mimo rostliny i kameny s různými tajemnými účinky (například bezoár – univerzální protijed).²⁹⁸ Rozpoznání jednotlivých přirození a mocí přitom závisí na lidských smyslech – zraku, čichu, chuti a hmatu, z nichž Hájek nade všechny vyzdvihuje chuť.²⁹⁹ Než se věnoval popisu své práce na *Herbáři*, uvedl do předmluvy ještě návod, jak rostliny pěstovat, kdy a kde je sbírat a skladovat.³⁰⁰

---

²⁹⁴ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*.

²⁹⁵ Tamtéž, s. 21.

²⁹⁶ Tamtéž, s. 24.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 25.

²⁹⁸ Tamtéž, s. 27.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 24.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 27–30.

Nakonec přidává krátký odstaveček o starém herbáři českém (tj. o *Knieze lékařské*) a žádá o kladné přijetí díla.³⁰¹

Samotná rostlinopisná část *Herbáře* se kromě rozdělení do čtyř knih dělí na kapitoly, které popisují jednotlivé byliny – jejich vzhled (včetně ilustrace), přirozenost, léčivé účinky i výskyt. V některých případech (např. v kapitole o šafránu³⁰²) je popsán i způsob sadby a pěstování i některé další poznatky. V celém díle se vyskytly asi jen tři případy, ve kterých jsou místo rostlin uvedeny látky živočišného původu (konkrétně jde o pižmo, ambru a cibet, které jsou obsaženy v kapitole o mechu³⁰³), občas se však vyskytují jako součást lékových receptů. Rostliny v *Herbáři* jsou řazeny zejména na základě svojí podobnosti a příslušnosti k přirození a mocím, které též určují jejich léčivé účinky. *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný* se navíc stal jednou z prvních možností, kde se bylo možné v českých zemích setkat s obsáhlejším českým popisem plodin z Nového světa³⁰⁴.

V této práci se pracuje s vydáním z roku 1562, nelze však opomenout i druhé české vydání *Herbář aneb bylinář, vysoce učeného a vznešeného p. doktora Petra Ondřeje Mathiola*³⁰⁵ pocházející z roku 1596. Toto vydání už ale nemělo přístup k původním štočkům vytvořeným pro první české vydání a muselo se spokojit s menšími (i když detailnějšími) vyobrazeními, která použil i Joachim Camerarius ve svém vydání v roce 1586³⁰⁶.

---

³⁰¹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 30.

³⁰² Tamtéž, s. 71–75.

³⁰³ Tamtéž, s. 67–69.

³⁰⁴ HENDRYCH, R.: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*, s. 16.

³⁰⁵ Celý název díla zní: *Herbář aneb bylinář, vysoce učeného a vznešeného p. doktora Petra Ondřeje Mathiola, nyní zase přehlednutý a mnohými pěknými novými figurami, též i užitečnými lékařstvími a obzvláštní pilností rozhojněný a spravený; skrze Joachima Kameraria, v slavném říšském městě Norimberce lékaře a doktora; z německého pak jazyku v český přeložený od Adama Hubera z Rysnbachu D., Daniela Adama z Veleslavína. Nazad spravena jsou hojná Registra bylin v rozličných jazycích, ano i neduhů lidských a lékařství proti nim užitečných. Tlačeno v Starém městě Pražském MDXCVI.*

³⁰⁶ VOIT, P.: *Herbář (tištěná kniha)*. In: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_\(tištěná_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_(tištěná_kniha)) [cit. 23. 07. 2020].

5. Využití herbářů v lékařské praxi 16. století

Zdravotní stav osob žijících v 16. století byl výrazně ovlivněn mnohdy nepříznivými životními poměry. Často se vyskytovaly epidemické nemoci i jiné zdravotní problémy (například různé vyrážky, přítomnost vši a dalších parazitů, zubní potíže, otravy a úrazy).³⁰⁷ Tyto problémy se odrážely i v popisech v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* Jana Černého, a v Mattioliho a Hájkově *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném*, když je popisovali u jednotlivých medikamentů, které proti nim mohly pomáhat. U některých plodin se mimo rady lékařské objevily i rady gastronomické, které však též měly pomáhat proti nejrůznějším zdravotním problémům pramenících z nedostatečné výživy. Jan Černý například v kapitole o ječmenu napsal: „Z ječmene kroupy dělají se, i tyzana. Kroupy u vodě uvařené dobré sú horkostem zimničným, suchosti a vyprahlosti střev...“³⁰⁸. Dále se v dílech vyskytlo i pár doporučení týkajících se úprav vzhledu.

Některá doporučení se však zakládala na pověrečném učení, které dávalo některým medikamentům zázračnou uzdravovací moc. Černý proti některým z těchto pověr brojil (například u mandragory, kterou popisoval velmi realisticky³⁰⁹), ale některé uchovával (příkladem může být kapitola o jednorožcovém rohu³¹⁰).

Pro pochopení jednotlivých receptů je však nutno nejdříve vysvětlit využívané lékařské prostředky. Mezi ty se řadí prachy, což jsou nadrcené části nejrůznějších medikamentů (rostlinných, živočišných i nerostných). Z nich byly vyráběny pilule, které vznikaly smícháváním prachů s vodou, jejich vytvarováním a následným usušením. Dalšími jsou lektvary (kuličky vytvarované z různých prachů spojovaných medem či jiným sladkým

---

³⁰⁷ PORÁK, J.: *České herbáře 16. století jako etnografický pramen*, s. 148.

³⁰⁸ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 77.

³⁰⁹ Tamtéž, s. 142–143.

³¹⁰ Tamtéž, s. 77.

pojivem), dryáky (všeléky z mnoha, často tajných, přísad), sirupy (přípravky proti kašli) a méně zahuštěné traňky vyráběné z nejrůznějších rostlinných výtažků. Též se vyráběly flastry či přílepkové plnicí funkci dnešních náplastí či obkladů.³¹¹

Pro přiblížení léčebného využití *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* Jana Černého a *Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného* Pietra Andrei Mattioliho a Tadeáše Hájka z Hájku jsem se nejprve rozhodla popsat několik medikamentů, které se v 16. století na českém území běžně vyskytovaly. K tomuto kroku jsem přistoupila ze snahy více přiblížit lékařský koncept studovaných děl. Následně se budu věnovat léčbě jednotlivých nemocí, jak je doporučována ve studovaných herbářích. U rostlin, jejichž herbářový název se v dnešní době již nepoužívá, budu, pro lepší představitelnost, v závorce uvádět dnešní název rostliny.

5.1 Přiblížení způsobu popisu medikamentů

Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář i *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný* obsahují ohromující množství nejrůznějších medikamentů. Nebylo proto snadné nějaký zvolit pro popis, ale rozhodla jsem se pro dva z medikamentů (česnek a houby), na kterých lze dobře ukázat podobnost, ale i odlišnost přístupu Jana Černého a Pietra Andrei Mattioliho (respektive Tadeáše Hájka z Hájku). První volbou je česnek, o kterém se Tadeáš Hájek zmiňuje už v předmluvě k *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném*. Druhá volba padla na houby, které se poněkud vymykají ze souboru plodin.

5.1.1 Česnek

Česnek je v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* uveden ve 45. kapitole, která se nachází na dvojlistu s číslem XVIII. Černý uvedl dva druhy česneku – lesní a domácí. Oba přiřadil k přirození horkému a suchému, ale v různých stupních. Lesní připadl ke čtvrtému stupni, což ho zařadilo k rostlinám „které velmi s kousavostí páli a velmi přieliš studie

---

³¹¹ NĚMEC, I. (a kol.): *Slova a dějiny*, s. 164–167.

a umrtvují čitelnost, krev a duchy“³¹², jak Jan Černý napsal ve své předmluvě o rostlinám řazených do tohoto stupně. Domníval se o něm, že „odviera prouduchy a zstiera nečistoty a svaluje vředy“. Domácí česnek podle Černého patří do stupně třetího a má „jed vyháněti z těla“. Dával mu však za vinu, že do těla přivádí syfilis, lepru, bláznovství i svrab. Černý byl zastáncem zejména střídání užívání česneku, ještě za pomoci oslabení jeho účinku mandlemi. Jeho užití doporučuje na kousanec od psa, při problémech s močením i škrkavkami, ale ne pro osoby horkokrevné, kterým přináší jen problémy – kožní záněty, pobolívání částí těla i zimnice.³¹³

V *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* se česnekem zabývá kapitola LXII. z druhé knihy (v názvu je však česnek uveden jako česenk). Mattioli a Hájek souhlasí s Janem Černým v zařazení česneku do čtvrtého stupně, stejně jako s problémy, které sebou jeho požívání pro horkokrevné nese. Dodává však, že „vařený velmi skrovné požití tělu, dává, ale syrový zcela nic“. V první části popisu v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* se zdá, že jak Černý, tak Mattioli či Hájek, čerpali ze stejného základu, jelikož text je velmi podobný. To dokazuje, že za téměř polovinu století se názory na léčivost česneku prakticky nezměnily. V Mattioliho *Herbáři* je však kapitola o česneku podstatně širší než u Černého. V první řadě byl rozšířen návod na léčbu pokousání psem – mimo česnek, doporučuje přidat „listí fíkové, kvítí rmenové, [...] vař v vodě a ztluc, udělej flastr a na ránu přikládej“. Dále byl česnek nově doporučován proti hadímu uštknutí (v kombinaci s vínem),³¹⁴ proti vším a hnidám (bude-li pit s traňkem), proti nadýmání břicha a střevní dně a též vyhání „žlutost těla od žloutenice“. Jeho popel byl podle Mattioliho *Herbáře* účinný i proti neštovicím a vředům. V kombinaci s dalšími bylinkami pak měl pomáhat s bolestí zubů a střev a mnohými dalšími problémy. V *Herbáři*,

---

³¹² ČERNÝ, J.: *Knihka lekarska*, s. 11.

³¹³ Tamtéž, s. 42.

³¹⁴ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 342.

jinak bylináři, velmi užitečném autoři nakonec popsali několik různých druhů česneku a jejich vzhled.³¹⁵

Je tedy vidět, že česnek byl sice na jednu stranu zatracován jako přivolávač mnohých neduhů, ale též sloužil jako pomůcka k léčení nejrůznějších projevů nemocí. Navíc se zde krásně ukazuje, že popisy v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* jsou částečně shodné s radami uvedenými v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Je tedy pravděpodobné, že autoři děl čerpali ze stejných zdrojů. U Černého se sice odkazy na staré autority vyskytují v mnohem menší míře než v Mattioliho, ale to bylo pravděpodobně způsobeno snahou text co nejvíce zjednodušit, aby popisy jednotlivých medikamentů nebyly tak dlouhé. Prostí lidé, jimž byl herbář určen, totiž spíše potřebovali rady praktické než vědět, kdo je vymyslel. V *Herbáři* se zase odráží skutečnost, že se Mattioli snažil o podání ucelenější práce a využil k tomu i vlastních zkušeností, kterými doplnil starší poznatky.

5.1.2 Houby

Jan Černý houby, o kterých pojednával ve 130. kapitole na listu XLIII., přímo nezatracoval, ale nedoporučoval jejich užití, zejména kvůli jejich jedovatých druhům. Ty totiž podle něj mohou přivolávat různé neduhy (nejvíce žaludeční bolesti) i smrt. I proto byly houby řazeny do přirození studeného a mokrého, druhy jedovaté do čtvrtého stupně, zbytek do stupně třetího. Žádné léčivé účinky jim nepřikládá, což dokazuje, že herbáře nesloužily jen k seznamování s léčivými účinky rostlin, ale i k seznámení s těmi rostlinami, které mohou zdraví škodit.³¹⁶

Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný je v popisu hub podrobnější. Též před nimi varuje, ale zároveň udává návod jak podle vzhledu či místa růstu odlišit houby jedovaté od jedlých. Stejně jako v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* byly i v *Herbáři, jinak bylináři*,

---

³¹⁵ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 343–344.

³¹⁶ ČŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 91.

velmi užitečném houby zařazeny do přirození vlhkého a studeného a spíše byly brány jako škodlivé než zdraví přínosné. Chtěl-li je někdo jíst, bylo mu doporučováno, aby jich jedl jen malé množství a též, aby před požitím byly radši smíchány s česnekem či jinými rostlinami suchého přirození, jelikož „skrze to opravuje se jejich škodlivost“. Hájek či Mattioli navíc připojili radu, jak se vyléčit z otravy způsobené houbami – pomocí prachů z agariku či libečku a anděliky rozpuštěných ve víně například.³¹⁷

Mattioliho *Herbář* tak ještě více potvrzuje, že v herbářích nebyly zobrazovány jen léčivé rostliny, ale i rostliny jedovaté. Dělo se tak nejspíše ze snahy více varovat lidi před jejich nebezpečnostmi a nutností sbírané plodiny řádně rozpoznávat, aby se člověk neotrávil.

5.2 Nemoci a jejich léčba

V obou pramenech se hojně zmíněno mnoho nemocí – od nejrůznějších druhů zimnic počínaje po franckou nemoc konče. Mezi často zmiňované patří červená nemoc (či též úplavice), neštovice, souchotiny, francká nemoc, dna, žloutenice, rak, padoucí nemoc, morové povětří a mnohé další včetně malomocenství. Mnoho medikamentů se často váže k více nemocem najednou. Někdy ovšem nejsou nemoci přímo zmíněny, ale jsou pouze opisovány jejich příznaky.

5.2.1 Souchotiny

V *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* Jana Černého jsou psány jako „súchotiny“, v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* jako „sauchotiny“. Dnes jsou známy zejména pod názvem tuberkulóza.

Nejvýraznějším příznakem souchotin byl kašel, zejména suchý, provázený vykašláváním krve. Dále bývala nakažená osoba stížena dušností, horečkou a tělesnou únavou. Stejnou infekcí

---

³¹⁷ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 709–710.

však mohly být stíženy jiné části těla než plíce.³¹⁸ Lékaři ve středověku i na počátku novověku oba typy nemoci léčili tak, že se snažili vyléčit jejich příznaky, ne však nemoc samu, takže u některých medikamentů nemusela být nemoc jako taková zmíněna, a přesto byly užívány k jejímu léčení.³¹⁹

V *Lékařských knížkách Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybraných* byly souchotiny uváděny a jejich vznik byl dáván za vinu dlouhému koupání se v lázni, silnému kořenění jídel, opití se vínem či smilnění v horkém počasí.³²⁰ Jan Černý se navíc domníval, že i některé plodiny zapříčiňují vznik nemocí. Pro souchotiny to byla například nezralá jablka,³²¹ s čímž souhlasili i Mattioli s Hájkem.³²²

Jan Černý k léčení souchotin doporučoval užívat plody borovice, někdy i v kombinaci se „semenem melounovým a s cukrem“, dále k léčbě doporučoval i její smíchání s mandlemi, bílým mákem, muškátovým květem, škrobem i cukrem a vdechování borové vůně nemocným.³²³ Tento recept je ve stejném znění uveden i *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném*, i když v celé kapitole věnované borovici zmínka o souchotinách chybí – recept je formulován „kašlavým a kteříž plíce raněné mívají, jako jsou ti, kteříž talovem a krví chrchlají“.³²⁴ Z dalších medikamentů doporučoval Jan Černý na souchotě užívat cukr³²⁵ či škrob,³²⁶ „dětel“ (tedy jetel, kombinovaný s bílým mákem, lékořicí, truskavcem a fíky, které byly vařeny ve vodě a slazeny medem).³²⁷ K léčení souchotin navíc doporučoval

---

³¹⁸ STŘÁLKOVÁ, Simona: *Vybrané staročeské názvy chorob a motivace jejich pojmenování*. Brno 2012 [Magisterská práce], s. 109.

³¹⁹ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*; viz. také MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*.

³²⁰ KŘIŠŤAN Z PRACHATIC – TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Praha 1975, s. 79.

³²¹ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 93.

³²² MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 175.

³²³ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 34.

³²⁴ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 88.

³²⁵ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 55.

³²⁶ Tamtéž, s. 204.

³²⁷ Tamtéž, s. 62.

i stulíkovou vodu.³²⁸ V Mattioliho *Herbáři* se cukr samostatně nevyskytuje, škrob je však rozebírán v kapitole o pšenici a též je, v kombinaci s mandlovým mlékem či smetanou, doporučován k léčbě souchotin.³²⁹ Stejně tak se v Mattioliho *Herbáři* návod k léčení souchotin opakuje u jetele.³³⁰

V *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* se o léčbě souchotin zmiňují autoři, tedy Mattioli s Hájkem, i u dalších plodin, z nichž některé se v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* Jana Černého sice též nacházejí, ale zmínky o léčbě souchotin u nich není. První z nich je bobek, který má souchotiny léčit v kombinaci „s medem aneb vínem novým“.³³¹ Z dalších to pak jsou mandle „zvláště s ječmenou vodou smíšené“³³², plicník („Dobrá jest také tato bylina všecka, proti sauchotinám.“),³³³ pilule ze šalvěje a dalších rostlin.³³⁴ V neposlední řadě doporučují též břecťan, jehož „zrnka [...] rozetří a s teplou vodou dávaj píti“.³³⁵

Jednotlivé plodiny proti souchotinám doporučované, však neléčily jen souchotiny – borovice byla Janem Černým doporučována například i k hojení spálenin pomocí drcené kůry či k léčbě nejružnějších vyrážek na nohou odvarem ze šišek.³³⁶ Mattioli s Hájkem pak zase jetel doporučovali i k léčení různých druhů zimnic, „padúci nemoci, a proti začátku vodnatelnosti“ či k zastavení „křeči v hřbetu“.³³⁷ Kvas z pšenice byl v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* doporučován k léčbě morových hlíz, vředů i neštovic.³³⁸ Mandle byly doporučovány k přípravě marcipánu, mandlového mléka či polévky, což „jest velmi chutný i také užitečný pokrm“.³³⁹

---

³²⁸ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 273.

³²⁹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 217.

³³⁰ Tamtéž, s. 545.

³³¹ Tamtéž, s. 105.

³³² Tamtéž, s. 201.

³³³ Tamtéž, s. 678.

³³⁴ Tamtéž, s. 457.

³³⁵ Tamtéž, s. 388.

³³⁶ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 34.

³³⁷ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 545.

³³⁸ Tamtéž, s. 215.

³³⁹ Tamtéž, s. 201.

Na kapitole o mandlích je tak krásně vidět, že se v herbářích vyskytovaly i rady týkající se výživy. Tyto rady byly poměrně časté, jelikož v 16. století se poměrně často vyskytovaly hladomory.

5.2.2 Malomocenství

Přestože 16. století už nebylo obdobím největšího výskytu malomocenství,³⁴⁰ v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* i v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* jsou zmínky o tomto onemocnění a způsobech jeho léčby velmi časté.

Nemoc se projevovala zejména různými výrůstkami a skvrnami na kůži, disfunkcí jemné motoriky a tělními deformacemi, které tehdejší společnost pohoršovaly a vedly k vyhánění nakažených z běžné společnosti. Malomocenství mohlo být také doprovázeno řadou dalších zdravotních problémů pramenících ze špatného fungování kůže postižených osob (což usnadňovalo zanášení infekcí), nedostatečné péče a špatných životních podmínek vydeděnců.³⁴¹

Ve *Staročeských knihách lékařských*, edici *Sborníku lékařských rukopisů bratra apotékáře řádu sv. Františka*, se v kapitole *Lékové o všech neduziach* o malomocenství píše toto: „Lepra slóve mrzkost aneb malomocná nemoc, a ta se stává od mnohých neduhuov a včas od zlého povětříe a včas od zlého pitie, [...] aneb od svienieho masa uhřivého aneb od kozieho masa uzeného.“³⁴² Z toho je patrné, že původ nemoci byl neznámý a lékaři 16. století neměli potuchy, jak nemoc jako takovou léčit. Snažili se proto léčit alespoň viditelné projevy choroby.

Jan Černý i Pietro Andrea Mattioli se ve svých herbářích domnívali, že jednou z příčin malomocenství může být i užívání česneku.³⁴³ Černý navíc věřil, že i pepř užívaný společně

---

³⁴⁰ PORÁK, J.: *České herbáře 16. století jako etnografický pramen*, s. 148.

³⁴¹ STŘALKOVÁ, S.: *Vybrané staročeské názvy chorob a motivace jejich pojmenování*, s. 70–71.

³⁴² ČERNÁ, Alena M. (ed.): *Staročeské knihy lékařské*. Brno 2006, s. 192.

³⁴³ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 42; viz. také MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 342.

s „peltramem“³⁴⁴ či vaření v měděném nádobí způsobuje vzplanutí tohoto onemocnění.³⁴⁵ Pro zahánění choroby Černý doporučoval použití chmele: „Vařiti v kozí syrovátce vršky chmelové mladé, rútku polnie, borák, volový jazyk, pelyněk, čakanku, a to píti. Ten takový nápoj krev čistie od horkokrevnosti a zpuosobuje tělo k pěknosti [...], malomocenstvie, lišeje, červenost, tváři zlú s sinalostí zahánie.“ Tentýž recept se nachází i v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném*.³⁴⁶ Z dalších medikamentů doporučených k léčbě malomocenství uváděli Černý, a též Mattioli, posed smíchaný s fíky,³⁴⁷ ellebor černý (kýchavice černá) v podobě dryáku, který byl užíván k čištění veškerých tělních nečistot.³⁴⁸ Černý též doporučoval ellebor bílý, ale Mattioli o něm mínil jinak: „Staří lékaři užívali ho proti dlouhým a těžkým nemocem [...], malomocenství, [...] ale nyní pro jeho škodlivost, řídci jsou kteříž by ho užívali.“³⁴⁹ K léčbě malomocenství Černý dále radil užívat například semena řeřichy v octu³⁵⁰ a o kocúrníku (šantě) napsal, že „malomocenstvie rozpúštěje zlé vlhkosti léčí“.³⁵¹ Mattioli se v kapitolách věnovaných řeřiše a kocúrníku o léčbě malomocenství nezmiňoval.³⁵² Naproti tomu doporučoval používat proti malomocenství podražec dlouhý,³⁵³ kaviar (hlaváč),³⁵⁴ kapustu, která „příkládáním uzdravuje, oplchavosti brání“³⁵⁵ a několik dalších rostlin.³⁵⁶

---

³⁴⁴ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 169–170.

³⁴⁵ Tamtéž, s. 144.

³⁴⁶ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 43; viz. také MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 814.

³⁴⁷ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 180; viz. také MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 810.

³⁴⁸ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 66; viz. také MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 772–773.

³⁴⁹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 775–776; viz. také ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 64–65.

³⁵⁰ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 187.

³⁵¹ Tamtéž, s. 111.

³⁵² MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 344–346, 467–468.

³⁵³ Tamtéž, s. 411.

³⁵⁴ Tamtéž, s. 623–626.

³⁵⁵ Tamtéž, s. 278.

³⁵⁶ Tamtéž.

Mimo rostlinné medikamenty byly v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* doporučovány i medikamenty živočišného a nerostného původu, které se v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* nevyskytují. Takovými to medikamenty byly například prach z hada s vínem pitý, jenž měl vyhnat příznaky choroby „z vnitřností ven svrchu na tělo“,³⁵⁷ lazour (tj. laspis lazuli),³⁵⁸ mast ze síry, pryskyřice, vosku a octa³⁵⁹ a v neposlední řadě i zlato rozpuštěné v borákové vodě či ve víně.³⁶⁰

Stejně jako u souchotin, tak i medikamenty léčící malomocenství léčily mnohé další tělní neduhy. Kapusta byla například doporučována „s moukou z řeckého sena a s octem na dnavé a kloubní nemoci, [...] mdlý hlas napravuje, [...] dvakrát vařená, přidada kmínu krámského, soli a oleje, broukání střevní rozhání“ a navíc „dobrá jest proti souchotinám“.³⁶¹ Kaviás, respektive jeho semena byla zase Mattiolim doporučována k zastavení červené nemoci, ale jinak byl kaviás v různých variantách úpravy užíván zejména k léčení prašivosti.³⁶² Příklad kaviasu tak jasně odráží, že jednotlivé medikamenty jsou často doporučovány na příznaky sobě podobné, ač mohou být řazeny k různým onemocněním. Sice to neplatí pokaždé, ale v mnoha případech ano.³⁶³ Navíc je patrné, že i přes ústup některých nemocí, přetrvávala jejich léčebná tradice.

5.2.3 Neštovice

Neštovice měly v 16. století významné postavení – zejména kvůli decimaci obyvatelstva nově objeveného kontinentu. V *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* Jana Černého a v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* jim byl věnován poměrně velký prostor.

---

³⁵⁷ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 86–87.

³⁵⁸ Tamtéž, s. 123–124.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 214.

³⁶⁰ Tamtéž, s. 256.

³⁶¹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 277–278.

³⁶² Tamtéž, s. 626.

³⁶³ Tamtéž.

Hlavním projevem neštovic byla svědivá a hnisavá vyrážka, mnohdy doprovázená prudkou horečkou. Často se vyskytly i další tělní neduhy (například zápal plic) a problémem mohly rovněž být i infekce vzniklé kontaminací puchýřků nečistotami.³⁶⁴ Za hlavní příčinu vzniku nemocí, považovali lékaři nerovnováhu tělních tekutin – v případě neštovic to byla přemíra krve.³⁶⁵

Jan Černý i Pietro Andrea Mattioli ve svých dílech doporučovali proti neštovicím ambrožku, respektive ambrožkovou vodu smíchanou s dalšími vodami (růžovou, jahodníkovou, verbénovou (sporýšovou) a diviznovou), s vaječným bílkem a kafrem „a smáčeje šátky, přikládej na oči i na židoviny, aneb kus jablka široký omoč v té vodě a přilož“. Ambrožka byla totiž bylinkou, kterou Černá i Mattioli vřele doporučovali k léčbě většiny očních neduhů – tedy i neštovičných pupínků nacházejících se na očích.³⁶⁶ Dále též oba radili smíchat bobkový prach s medem do konzistence masti a tou pak mazat „fleky s neštovicemi na tváři“.³⁶⁷ Dalšími plodinami, jimž byla připisována moc uzdravovat neštovice, a které byly již zmiňovány v souvislosti s léčkou malomocenství, byly ellebor bílý doporučovaný Janem Černým³⁶⁸ a ellebor černý, který doporučoval zase Mattioli.³⁶⁹ Léčbě neštovic se Černý a Mattioli též věnovali v kapitolách o lnu. Zde se však autoři ve svých popisech značně odlišují. Černý doporučoval míchat len s fíky,³⁷⁰ Mattioli naproti tomu radil potírat postižená místa mastí z hořčice a rozdrcených lněných semen. Mattioli navíc ke kapitole o lnu připojil i krátké pojednání o bavlně, jejímuž semennému oleji také přičítal moc uzdravovat fleky i neštovice.³⁷¹

---

³⁶⁴ STŘALKOVÁ, S.: *Vybrané staročeské názvy chorob a motivace jejich pojmenování*, s. 86.

³⁶⁵ ČERNÁ, A. M. (ed.): *Staročeské knihy lékařské*, s. 197.

³⁶⁶ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 661; viz. také ČŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 15–16 (Černý uvedl stejný recept jako Mattioli, jen byl zasatraleji psaný.)

³⁶⁷ ČŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 33; viz. také MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 105.

³⁶⁸ ČŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 64–65.

³⁶⁹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 772.

³⁷⁰ ČŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 127.

³⁷¹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 234–237.

Dále psali o léčivé moci vinných hroznů, i když každý doporučoval jiný recept – Černý „vařiti je s anýzem a vlaským koprem“,³⁷² Mattioli zas „hrozny zpeklé, vyňmi z nich jádra a s routou spolu stluka, přílož“.³⁷³

V *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* pak Jan Černý dále radil používat proti neštovicím obklady máčené v alunu, který „spáliti, vsypati do vody dubové a hadové, hýbati, aby se rozplynul“.³⁷⁴ Také doporučoval flastr z klejtu a plevajsu (sloučeniny olova) smíchaných s růžovou vodou,³⁷⁵ mast z holubičího lejna „s medem, lněným semenem smiešené“,³⁷⁶ z vlašského ořechu „olej ořechový vlky, vředy rozjiedavé, neštovice zlé hojí“.³⁷⁷ Naopak pepř „s peltramem v ústech žvajkaný“ podle Černého „krev sušťuje, vředy zlé, neštovice, lišeje, svraby i francké nemoci uvodí“.³⁷⁸

Mnohé další léčebné prostředky z nejrůznějších medikamentů byly doporučovány Mattiolim v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* – flastry ze žaludů³⁷⁹ a podražce dlouhého³⁸⁰ nebo „víno z jahod dobré jest [...] aby jim sobě tvář umýval“.³⁸¹ Další recepty pro léčbu neštovic pak byly Mattiolim uváděny u plěšky,³⁸² olivy,³⁸³ netřesku, kopřivy³⁸⁴ a mnohých dalších bylin.

Jak je patrné, u medikamentů a receptů působících na neštovice, se už Jan Černý a Pietro Andrea Mattioli poměrně často rozcházeli. Snad to bylo způsobeno velkým výběrem možných

---

³⁷² ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 89.

³⁷³ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 812.

³⁷⁴ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 17.

³⁷⁵ Tamtéž, s. 115.

³⁷⁶ Tamtéž, s. 133.

³⁷⁷ Tamtéž, s. 247.

³⁷⁸ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 169–170.

³⁷⁹ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 155.

³⁸⁰ Tamtéž, s. 411.

³⁸¹ Tamtéž, s. 658.

³⁸² Tamtéž, s. 300–301.

³⁸³ Tamtéž, s. 149.

³⁸⁴ Tamtéž, s. 721.

medikamentů, a též tím, že autoři herbářů u jednotlivých z nich uváděli účinky i na základě svých preferencí, respektive zkušeností ze své lékařské praxe. Jejich hlavním úsilím totiž byla očividná snaha zmírnit nepříjemné důsledky pramenící z onemocnění neštovicemi (svědění či pálení puchýřků). Zřejmě i proto se mezi radami asi nejvíce vyskytují recepty na nejrůznější obklady či masti.

5.2.4 Další lidské neduhy

Všechny popisované nemoci (souchotiny, malomocenství a neštovice) byly pro obyvatelstvo 16. století velmi často smrtelné. Tehdejší lékaři totiž nemohli léčit nemoc samotnou, jelikož nebyli znalí původců onemocnění, a tak se snažili pacienty léčit alespoň z příznaků chorob. Navíc v 16. století měla popsaná onemocnění zpravidla mnohem vážnější průběh než v moderní době, kdy jsou původci nemocí omezováni pomocí vakcín.

Popisované nemoci však nebyly největšími strašáky tehdejší populace. Těmi byly hlavně mor a nová nemoc syfilis (tzv. francká nemoc). V této práci však nebyly rozebírány z pohledu herbářů zejména proto, že k těmto nemocem byly v hojně míře sepisovány příručky věnující se těmto chorobám konkrétně a nebylo by správné je pominout. Jak Jan Černý, tak i Pietro Andrea Mattioli byly též autory takovýchto spisů. Oba sepsali spisek o moru, i když Mattioliho práce byla vydána jen jako součástí díla jiného autora. Mattioli ovšem sepsal samostatný spis věnovaný problematice syfilis. Přesto všechno se ale v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* a v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* nacházelo mnoho návodů odkazujících na léčení moru („morního povětří“) i francké nemoci.

Jen pro krátkou ukázkou lze k léčení moru zmínit u Jana Černého například akštyň, který „v mor bránie srdce od jedovatosti a porušenie krve“³⁸⁵ či verbénu (sporýše), kdy „v mor každý den

---

³⁸⁵ ČŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 21.

vezmi v usta ratolístku a žvýkáním požieraj – od nakažení zachová“.³⁸⁶ Mattioli proti „mornímu povětří“ doporučoval vykouření prostoru jalovcem³⁸⁷ či užití výluhu z růže, který „horkost zimničnou a morní uhlazuje“.³⁸⁸ K léčení francké nemoci byl u Černého uváděn například auripigmenten, jež měl moc uzdravovat vředy vyšlé z francké nemoci.³⁸⁹ Mattioli doporučoval proti francké nemoci užívat zlatý traňk (zlatobýl)³⁹⁰ nebo chmel (v kombinaci s borákem, pelyňkem, kozí syrovátkou a dalšími přísadami).³⁹¹

Mezi další hojně se vyskytující onemocnění ve zkoumaných herbářích patří i padoucí nemoc, žloutenice, rak (tj. rakovina), dna (neboli pakostnice), bolesti zubů, nemoc červená čili „auplavice“ a dále též různé druhy zimnic.³⁹² Nevyskytovala se zde ovšem jen konkrétní onemocnění, ale mnoho rad bylo směřováno na doprovodné projevy špatných životních podmínek.

---

³⁸⁶ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 242.

³⁸⁷ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 99.

³⁸⁸ Tamtéž, s. 141.

³⁸⁹ ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 21.

³⁹⁰ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 564.

³⁹¹ Tamtéž, s. 814.

³⁹² Tamtéž; viz. též ČERNÝ, J.: *Knieha lekarska*.

6. Závěr

V této práci bylo hlavním cílem představit vybrané herbáře, tedy *Kniehu lékařskou, kteráž slove herbář aneb zelinář* a *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*, na základě jejich využití v lékařské praxi raného novověku. Autorem *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná*, vytištěné roku 1517 v Norimberku, byl bratrský lékař Jan Černý-Niger. *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*, který byl publikován v roce 1562, byl sepsán italským lékařem Pietrem Andreou Mattiolim a přeložen českým lékařem Tadeášem Hájkem z Hájku.

Počátek práce je věnován zasazení zkoumaných pramenů a jejich autorů do historického kontextu. Nejdříve je přiblížen vývoj lékařství od dob nejstarších, v nichž byly utvářeny teorie, které formovaly další lékařský vývoj. Byla to zejména teorie humorální, rozpracovaná Hippokratem a Galénem, kteří během celého středověku platily za nejvyšší autority v lékařském prostředí. Tento trend přetrvával i na počátku raného novověku, ale jak se objevovaly nové a nové poznatky, byl postupně oslabován. Důsledkem toho vznikalo mnoho nových vědeckých odvětví a vyskytovaly se i snahy o oddělení tradičně spojených odvětví. To se týkalo i herbářové tradice, která byla ve středověku plně podřízena lékařskému umění. Během 16. století se však začala osamostatňovat. Vyvrcholením tohoto snažení bylo dílo *Methodi herbariae libri tres* od Adama Zalužanského ze Zalužan, kterým se defacto stala botanika samostatným oborem nezávislým na lékařském umění.

Sami autoři zkoumaných pramenů byli ve své době významnými postavami, které mnohdy ovlivňovaly vědecké dění ve svém okolí. Jan Černý, lékař Jednoty bratrské, se do českých dějin zapsal zejména vydáním prvního herbáře v českém jazyce a též prvním česky psaným spisem o moru. A ač nebyl univerzitně vzdělaným lékařem, svým lékařským působením si později vysloužil označení mistr. Pietro Andrea Mattioli, a též Tadeáš Hájek z Hájku, už naproti tomu získali univerzitní vzdělání a svým působením dokázali, že si rozhodně zaslouží úctu vědecké

obce. Mattioliho proslavily zejména jeho opakovaně vydávané *Komentáře k Dioscoridovi*, na kterých vlastně pracoval celý život, i když to nebyla jediná díla, která publikoval. Tadeáš Hájek z Hájku byl významným lékařem, ale jeho pozornost byla hojně věnována i astronomickému bádání. Z této oblasti též publikoval mnoho svých děl. Spoluprací Mattioliho a Hájka však vzniklo do té doby unikátní dílo, ve kterém se jako v jednom z prvních na českém území podařilo alespoň částečně ustálit české botanické názvosloví, a které se v lidském povědomí udržuje už téměř půl tisíciletí.

Herbáře, které vznikaly v průběhu 16. století si ještě udržovaly středověkou tradici, která byla navázána na následování starověkých autorit – zejména Hippokrata, Galéna, Dioscorida a z nich vycházejících autorit pozdějších dob. Nově sepsované herbáře se však pomalu začínaly přibližovat cestě, která je začala odpoutávat od dosavadní tradice naprosté podřízenosti potřebám lékařské praxe. U zkoumaných herbářů se tyto náznaky už též začínaly objevovat a spočívaly zejména ve snaze o realistické popisy i zobrazování uváděných medikamentů. Mezi *Knihou lékařskou, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná a Herbářem, jinak bylinářem, velmi užitečným* je odstup téměř půl století, přesto je zjevné, že ještě ani po polovině 16. století nebyla uznávaná tradice odvrhnutá. Tuto skutečnost lze doložit na naprosto totožných receptech, které se v herbářích nacházejí. Na *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* je ovšem také patrné, že některé dříve tradované názory a receptury už byly autory díla opomíjeny, měněny či zavrhovány. Navíc jsou zde popisy léčivých účinků jednotlivých medikamentů značně rozšířeny o vlastní zkušenost a někdy bývají obohaceny i o nelékařské rady. Snad i proto jsou v herbářích uváděny i plodiny, které mají na lidský organismus účinky zcela opačné, než by člověk v lékařsky zaměřeném díle očekával. V díle Jana Černého už jsou zároveň omezeny odkazy na staré autority, i když jejich názory zde zůstávají uchovány. Tato skutečnost byla zřejmě způsobena snahou o zjednodušení uváděných rad a lékařských postupů, aby dílo mohlo lépe sloužit i osobám v lékařském umění

nepoučeným. Některé medikamenty si v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná* uchovávají své pověrečné zaměření, ale ve většině případů se je Jan Černý snažil očistit od nánosů pověrečných bludů. V Mattioliho a Hájkově *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* se tyto pověrečné bludy vyskytují minimálně. Pokud už se náhodou objeví, tak jsou povětšinou součástí vysvětlení dříve užívaných receptů, které jsou autorem následně zavrhnuty. Způsob léčby se však ani u Černého, ani u Mattioliho a Hájka nezměnil. Nemoci byly stále léčeny zejména na základě rozpoznatelných příznaků. Hlavní snahou lékařů v 16. století bylo příznaky chorob co nejvíce zmírňovat, nešly-li vyléčit úplně.

Z rozboru medikamentů doporučovaných na vybrané choroby vyplývá, že některé prostředky byly užívány běžně a všemi, u některých bylo jejich užití pravděpodobně ovlivňováno osobní preferencí a zkušeností lékaře. Velký vliv na užívání jednotlivých medikamentů však měla i jejich dostupnost – nižší vrstvy si často nemohly dovolit pořídit si k léčbě určitý prostředek s lepší účinností a větší šancí na vyléčení, a byly proto nuceny sáhnout po levnějších a lépe dostupných alternativách. Jeden medikament byl ovšem obvykle doporučován na vícero zdravotních potíží, často podobného typu. To vedlo i k častému kombinování jednotlivých medikamentů ve snaze umocnit jejich léčebné účinky a zvýšit tak šance nemocných na vyléčení.

Na zde zkoumanou problematiku by se jistě dalo dále navázat a zkoumat ji hlouběji. Navíc by bylo jistě možné zkoumat Černého *Kniehu lékařskou, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečný* a Mattioliho *Herbář, jinak, bylinář, velmi užitečný* i z jiného než medicínského hlediska, konkrétně mám na mysli hledisko lingvistické – to však nebylo cílem této práce, i když by to jistě mohlo přinést řadu zajímavých poznatků.

7. Seznam zdrojů

Prameny a edice

ČERNÁ, Alena M. (ed.): *Staročeské knihy lékařské*. Brno 2006.

ČERNÝ, Jan – TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Praha 1981 (reedice originálu z roku 1517).

CŽERNÝ, Jan: *Knieha lekarska kteraz slove herbarz: aneb zelinarz: welmi vziteczna: z mnohych knih latinskych, y zskutecznych praczij wybrane: poczina se sstiastrnie*. Norimberk 1517. In: <http://eod.vkol.cz/ii32088/ii32088.pdf> [cit. 15. 08. 2020].

KŘIŠŤAN Z PRACHATIC – TICHÁ, Zdeňka (ed.): *Lékařské knížky Mistra Křišťana z Prachatic z mnohých vybrané*. Praha 1975 (reedice originálu z roku 1554).

MATTIOLI, Pietro Andrea – HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš: *Herbarz: ginak Bylinář, welmi vžitečný, a figurami pieknymi y zřetedlnymi, podle praweho a jako ziwého zrostu Bylin, ozdobeny, y také mnohymi a zkssenymi Lékarzstwijmi rozhognieny, gessto takowy nikdá w ziadnem Yazyku prwé wydán nebyl: od Doktora Petra Ondřege Matthiola Senenského, Nayjasniegssjho Arcyknižete Ferdynanda etc., přednjho životnjho Lékaře, nayprw v Latinské Rzeči sepsaný, a giž pro Obecné dobré Obywatelow Králowstwij Českého, na Českau Rzeč, od Doktora Thadeásse Hágka z Hágku, přeložený, a wúbec wssechnem wydany*. Staré město Pražské MDLXII. In:

<https://books.google.cz/books?vid=NKP:1002040511&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false> [cit. 15. 08. 2020].

MATTIOLI, Petr Ondřej – HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš – PETRÁČKOVÁ, Věra (ed.) – PORÁK, Jaroslav (ed.) – STEINER, Martin (ed.): *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1982 (částečná reedice originálu z roku 1562).

Literatura

BOHATCOVÁ, Mirjam: *Čtení na pomezí botaniky, fauny a medicíny – české tištěné herbáře 16. století*, Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 38, 1993, č. 3–4, s. 1–65.

BRANDL, Vincent: *Domy bratrské*. Časopis Matice moravské, 14, 1882, s. 150–175.

BURŠÍKOVÁ, Bohdana: „*Actio medica*“ aneb profesní spor Tadeáše Hájka z Hájku. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 117–124.

ČERMÁKOVÁ, Lucie: *Pietro Andrea Mattioli, Tadeáš Hájek z Hájku a vědění o rostlinách v 16. století*. Praha 2009 [diplomová práce].

FABIÁN, František: *Význam Tadeáše Hájka z Hájku pro evropskou vědu druhé poloviny 16. století*. In: BOUŠKA, Jiří (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku 1525–1600*. Praha 1976, s. 7–9.

GELLNER, Gustav: *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*. Praha 1935.

HEJNOVÁ, Miroslava: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578 (u příležitosti 500. výročí narození)*. Praha 2001.

HENDRYCH, Radovan: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*. In: BOUŠKA, Jiří (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku 1525–1600*. Praha 1976, s. 13–18.

HUSOVÁ, Marcela: *Černý, Jan*. In: RICHTER, Jaroslav (ed.): *Bibliografický slovník českých zemí XI. (Čern–Čž)*. Praha 2009, s. 29–30.

JANÁČEK, Josef: *Mattioli v Čechách*. In: NOVÝ, Luboš (ed.): *Vědecké zasedání k dějinám biologie (vývoj botaniky na Moravě, P. A. Mattioli) – sborník příspěvků z vědeckých zasedání u příležitosti 200. výročí narození akademika Josefa Podpěry 8. 11. 1978 v Brně a 400. výročí úmrtí P. A. Mattioliho 20. 4. 1977 v Praze*. Práce z dějin přírodních věd, sv. 12. Praha 1979, s. 181–187.

JANKO, Jan: *Vědecké myšlení v Mattioliho době, zejména v botanice*. In: NOVÝ, Luboš (ed.): *Vědecké zasedání k dějinám biologie (vývoj botaniky na Moravě, P. A. Mattioli) – sborník příspěvků z vědeckých zasedání u příležitosti 200. výročí narození akademika Josefa Podpěry 8. 11. 1978 v Brně a 400. výročí úmrtí P. A. Mattioliho 20. 4. 1977 v Praze. Práce z dějin přírodních věd, sv. 12. Praha 1979, s. 195–204.*

JUNAS, Ján: *Průkopníci medicíny – vývoj lékařství v životě a díle jeho tvůrců*. Praha 1977.

KÁŠ, Svatopluk: *Čeští lékaři – spisovatelé*. Olomouc 2003.

KLÁŠTERECKÝ, Ivan – HRABĚTOVÁ-UHROVÁ, Anežka – DUDA, Josef: *Dějiny floristického výzkumu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I–2*. Litoměřice 1982.

KOLÁR, Jaroslav: *Tadeáš Hájek z Hájku*. In: FORST, Vladimír (ed.): *Lexikon české literatury – osobnosti, díla, instituce 2 (H–L)*. Praha 1993, s. 31–32.

LÁSKA, Václav: *Hájek z Hájku*. In: *Ottův slovník naučný 10*. Praha 1896, s. 754–755.

MÜLLER, Josef Theodor: *Dějiny Jednoty bratrské I*. Praha 1923.

NAVRÁTIL, Michal: *Almanach českých lékařů*. Praha 1913.

NEJESCHLEBA, Tomáš: *Filozofie medicíny v Českých zemích od 14. po 17. století*. In: VITONĚ, Jan (ed.): *Filozofie medicíny v Českých zemích*. Praha 2015, s. 14–33.

NĚMEC, Igor (a kol.): *Slova a dějiny*. Praha 1980.

NIKLÍČEK, Ladislav: *Hájek jako lékař a protomedik Království českého*. In: BOUŠKA, Jiří (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku 1525–1600*. Praha 1976, s. 19–28.

NIKLÍČEK, Ladislav: *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví I. (do roku 1945)*. Brno 1989.

NIKLÍČEK, Ladislav – ŠTEIN, Karel: *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha 1985.

- OPLETAL, Lubomír – OPLETALOVÁ, Veronika: *Lék a jeho vývoj v dějinách*. Praha 1999.
- PETŘÍK, Maxmilián: *72 jmen české historie*. Praha 2010.
- PODBORSKÝ, Vladimír: *Úvod do studia archeologie*. Brno 2012, s. 137–141.
- PORÁK, Jaroslav: *České herbáře 16. století jako etnografický pramen*. *Český lid*, 70, 1983, s. 147–154.
- PORTER, Roy: *Dějiny medicíny od starověku po současnost*. Praha 2013.
- RUCKÝ, Evald: *555 let Jednoty bratrské v datech (1457–2012)*. Liberec 2015.
- RUSEK, Václav – KUČEROVÁ, Mária: *Úvod do studia farmacie a dějiny farmacie*. Praha 1983.
- ŘÍČAN, Rudolf: *Dějiny jednoty bratrské*. Praha 1957.
- ŘÍHOVÁ, Milada: *Středověký lékař*. In: NODL, Martin – ŠMAHEL, František (edd.): *Člověk českého středověku*. Praha 2002, s. 309–336.
- ŘÍHOVÁ, Milada: *Kniha metoposkopií Tadeáše Hájka z Hájku*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 108–113.
- SMOLÍK, Josef: *Sociální působení Jednoty*. In: ŘÍČAN, Rudolf (a kol.): *Jednota bratrská 1457–1957: sborník k pětistému výročí založení*. Praha 1956, s. 171–190.
- SOUMAR, Jaroslav: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*. *Astropis*, 8, 2001, č. 1, s. 12–16.
- SOUMAR, Jaroslav: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 15–24.
- STEHLÍKOVÁ, Dana: *Od andělky po zimoztráz – latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů*. Brno 2017.

STEHLÍKOVÁ, Dana: *Příspěvek k poznání tzv. Křišťanových Herbářů*. Listy filologické, 133, 2019, s. 25–36.

STŘALKOVÁ, Simona: *Vybrané staročeské názvy chorob a motivace jejich pojmenování*. Brno 2012 [Magisterská práce].

SVOBODNÝ, Petr – HLAVÁČOVÁ, Ludmila: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha 2004.

TOMEŠ, Josef a kol.: *Tadeáš Hájek z Hájku*. In: ZELENKA, Jan (ed.): *Encyklopedie českých dějin – osobnosti, fakta a události, které utvářely naši historii*. Praha 2008, s. 124.

TOMÍČEK, David: *Víra, rozum a zkušenost v lidovém lékařství pozdně středověkých Čech*. Ústí nad Labem 2009.

URBÁNKOVÁ, Emma – HORSKÝ, Zdeněk: *Tadeáš Hájek z Hájku a jeho doba*. Praha 1975.

Úzká rada Jednoty bratrské: *Jednota bratrská: informativní knížka o historii, učení a životě Jednoty bratrské*. Praha 1989.

VÁŠA, Čeněk: *Stručné vypravování z dějin Jednoty Bratrské*. Krábčice 1894.

VĚTVIČKA, Václav: *Tadeáš Hájek z Hájku jako botanik*. In: DRÁBEK, Pavel (ed.): *Tadeáš Hájek z Hájku – Práce z dějin techniky a přírodních věd 1*. Praha 2000, s. 95–102.

VINAŘ, Josef: *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha 1959.

VOJTOVÁ, Marie (a kol.): *Dějiny československého lékařství I. – do roku 1740*. Praha 1970.

WINTER, Zikmund: *Doktoři a lékaři v XVI. věku v Čechách*. Praha 1901.

ZANOBIO, Bruno: *Mattioli, Pietro Andrea Gregorio*. In: GILLISPIE, Charles Coulston (ed.): *Dictionary of scientific biography 9*. New York 1974, s. 178–180.

Internetové zdroje

KONVIČNÁ, Zuzana: *Pietro Andrea Mattioli*. In:

<http://giorgio.cadorini.org/uni/materialy2/mattioli-2016.pdf> [cit. 10. 06. 2020].

KOSMAS: *Kosmůw letopis český*. Praha 2011, s. 13. In:

https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/16/kosmuw_letopis_cesky.pdf [cit. 23. 06. 2020].

VOIT, Petr: *Herbář (tištěná kniha)*. In:

[https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_\(tištěná_kniha\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Herbář_(tištěná_kniha)) [cit. 23. 07. 2020].

8. Resumé

Tato práce přibližuje pohled na možnosti využití léčebných prostředků v raném novověku prostřednictvím studia a srovnání dvou soudobých herbářů – staršího díla *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná* z roku 1517 od Jana Černého-Nigera a mladšího *Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného* vydaného jako společné dílo italského učenice Pietra Andrei Mattioliho a českého učenice Tadeáše Hájka z Hájku roku 1562. Obě díla jsou psaná česky a představují tak první domácí pokusy o kodifikaci odborného botanického názvosloví rostlin spolu s popisem jejich možných léčivých účinků. Na jejich srovnání je patrné, jak se v průběhu 16. století měnily dosavadní odborné znalosti a jak byly tyto poznatky, i díky rozšiřujícím se možnostem knihtisku, prezentovány laické veřejnosti. Zároveň jsou obě díla i oknem do tehdejšího medicínského světa, jelikož zobrazují nejčastější neduhy, které trápily tehdejší společnost. V práci jsou představeny jak okolnosti vedoucí ke vzniku těchto děl, tak i stručný pohled na životy jejich autorů a jejich dobu. V praktické části jsou prezentovány na základě vybraných pojmů společných v obou herbářích vzájemné odlišnosti i shody a ty následně z hlediska dobového kontextu interpretuji.

Klíčová slova: herbáře; lékařství; raný novověk; Jan Černý-Niger; Pietro Andrea Mattioli; Tadeáš Hájek z Hájku.

This thesis presents an insight to possible usage of medicament in early modern period by the means of studying and comparing two historical herbals – an older book by the name *Knieha lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář, velmi užitečná* from 1517 by Jan Černý-Niger and a younger work *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný* printed in the year 1562 as a joint work of an Italian scholar Pietro Andrea Mattioli and a Czech scholar Tadeáš Hájek z Hájku. Both works are written in the Czech language and as such represent the first local attempts on codification of a botanical nomenclature as well as a description of possible healing effects of the described plants. By comparing these two works it is possible to see how the professional knowledge of botany and medicine changed during the course of the 16th century and how due to advances in printing press usage was this knowledge presented to common people. At the same time both works provide insight into the world of medicine at that time for they present the common illnesses the society suffered from. This thesis presents the historical background leading to the creation of both works as well as short view on the lives of their respective authors and their times. On the basis of selected terms found in both works the similarities and differences are presented and later are interpreted according to the historical context.

Keywords: herbals; medicine; early modern period; Jan Černý-Niger; Pietro Andrea Mattioli; Tadeáš Hájek z Hájku.

9. Přílohy

Seznam příloh

Příloha 1 – Titulní strana *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* [cit. 09. 08. 2020].³⁹³

Příloha 2 – Zobrazení šafránu v *Knieze lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář* [cit. 09. 08. 2020].³⁹⁴

Příloha 3 – Titulní strana *Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného* [cit. 09. 08. 2020].³⁹⁵

Příloha 4 – Portrét Pietra Andrei Mattioliho [cit. 09. 08. 2020].³⁹⁶

Příloha 5 – Portrét Tadeáše Hájka z Hájku [cit. 09. 08. 2020].³⁹⁷

Příloha 6 – Zobrazení šafránu v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném* [cit. 09. 08. 2020].³⁹⁸

---

³⁹³ CŽERNÝ, J.: *Knieha lekarska*, s. 7.

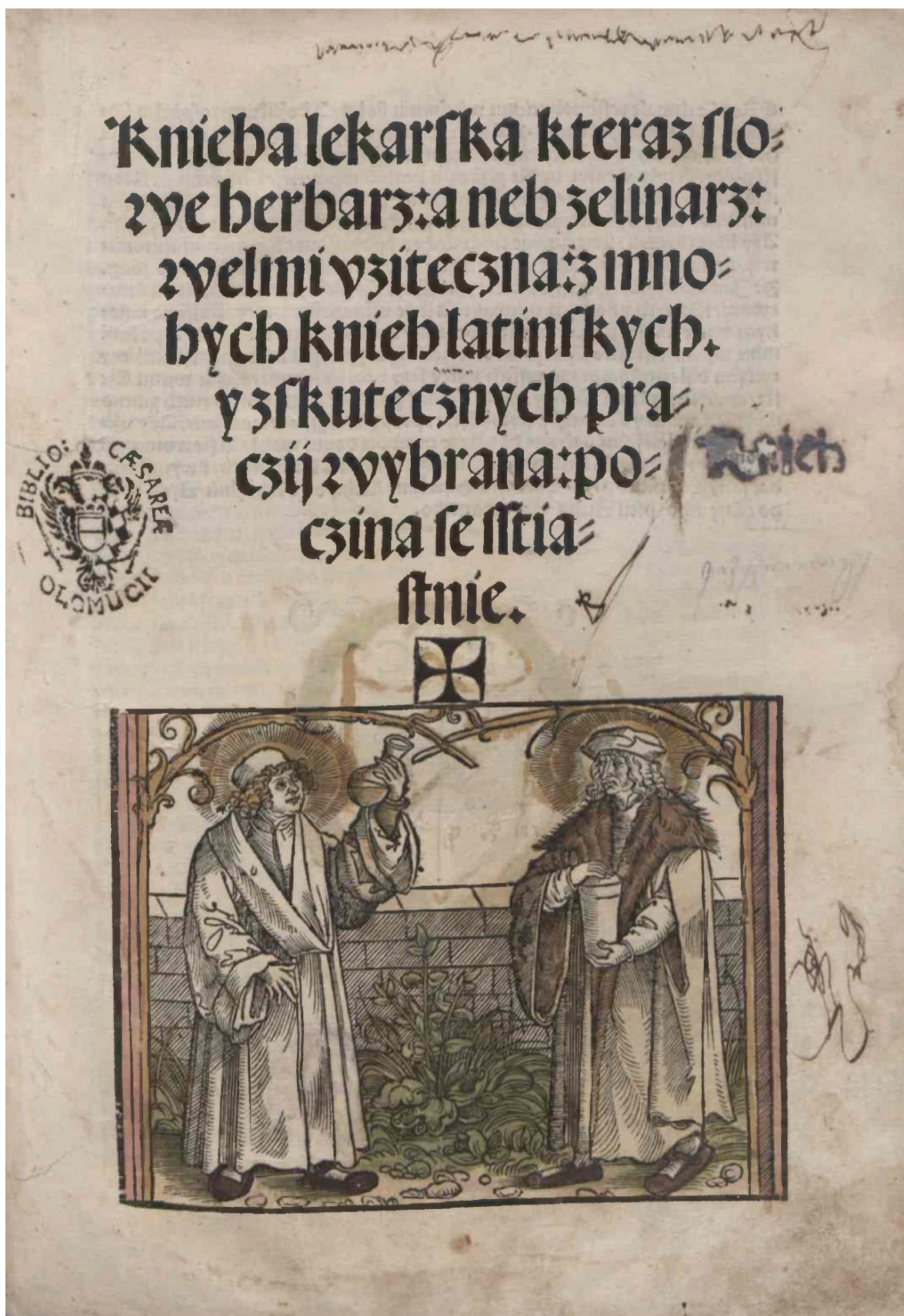
³⁹⁴ Tamtéž, s. 200.

³⁹⁵ MATTIOLI, P. A. – HÁJEK Z HÁJKU, T.: *Herbarz: ginak Bylinář*, s. 5.

³⁹⁶ Tamtéž, s. 19.

³⁹⁷ Tamtéž, s. 31.

³⁹⁸ Tamtéž, s. 72.

Příloha 1 – Titulní strana *Kniehy lékařské, kteráž slove herbář aneb zelinář.*

fyge sprawiti k vziwaniu / sama mnohe
vrazy czini / przy podstatnich vdech w
nitrzniech.

¶ Wyrzeczati prostrzedek kutny / a nebo
yablka natysleho. Skamony rozetrze
nu s Mastir / Gumi arabicum / w sypa
ri / zahraditi / tiestem obaliti / Tak ge do
pece wloziti / vžitetne gest gedawati s
Aloe / zlost gegi odgiema / a Mirabola
ni slutti / mocy gegi zweliczugi / a woda
horke zlost gegi wyhani / Lidem horke
ho przirozenie / a gestic nachylni su E
horckym zymnicem / musie se welmi spra
wena dawati. A dawati gi od ssesti zin
geczmennyh / az do dwanacti.

¶ Horke mocy gest na trzetiam stupni
a suchena prwnim. Mocy gest stieragi
cy / prostupugicy / rozpustiegy / a moc
nie przitahugicy od dalekyh vdnow
tiela.

¶ Swolassnost czewrta gegi mocy / hor
kowlhosti prwoctnie / przytazeni swym
po strzewach wen hnati / potom y lep
kowlhosti / y zbytecznost zlee wen we
sti / a krew y zily tady czistiti. A ten krotz
by gi poziewal powietrzi horkeho y stu
dencho strzeze. O wotee woby piji stu
dene / a snu dlaneho warug se. A woyffe
nad mieru / krotzby ge wzal / sawzenie wsi

wotie wczinie / pocenie potu studeneho
zbudij. mdlobu s omdlewanim / a chli
pienie czaste / az y sekrwi / a potom smrt
prizwodzi.

¶ Woda tepla nani pitaa / wzetklost
gegi kroti / a zemdlawa.

¶ Kutnowa lekwarz / ta posylninge
skaktu gegiho / eez y Mirabolanowe
piti

¶ Skamonea rozpustiena wodnato
sti Apichowu / krtize sflastrowanim
shlazuge. Do matky wloziena zaskarwu
otwiera skorzenem Slezowym.

Capitula. CCCXXXII.

Saffran. Latynie
Crocus / Ten nesege se / ale sa
bji se / neb ma cybulky skorze
niczem zespod / a czastem se dobywagi

a wycisstiene k podzymku / zase sazegy
se do zemie cziste / Edezo cybule / ani off
lady / a neb gine horzezi nerostli su / ale
pokonopiech a nebo po hrachu / muoz
se saditi. A dobytet zadny at nan nemo
ctie / neb takby y hned hynul. Okolo S
wateho wazlawakrwe.

¶ Mocy prwni zahrzewa na druhem
stupni / a suffi na prwni / Mocy druhu

Herbarz:ginak

Bylinář / velmi užitečný / a figurami pie-
knými v štetedlnými / podle praveho a pa-
ko živého zrostu Bylin / ozdobený / v také mnohými a zřassenými
Lekar zřewými rozhogněny / gesto takowy nikdá w žiadnem
Názklu prwe wydan nebyl : od **Doktora Petra Ondře-**
ge Matthiola Senenského / Najjasniegššeho Arce-
knjze Ferdymanda z předniho žiwotniho Lekar / nayprw w La-
tinške žiči sepsany / a gž pro Obecne dobre Obywatelewo
Kralowstwi Czeškeho / na Czeštan žič / od Do-
ktora Thadeasse Házka z Házku / přelo-
žany / a wšbec wšechnan

wydany.
Ex Bibliotheca M. Henrici Jagellonis Electoris pro tempore Secani
Foro-Stephanouensis emptum in foro seralario Cruga. 20. Maj.

Pri koncy přidano kratke naučení a

žprawa / o rozličném Dystylowání a pálení Vod /
s několika Přečkami k takowému pálení náležitými / kteréž
neroliko Apatekárnom / ale y jiným křečůž se
w tom Kochagů / dobře se třessiti
budanu mocy.

In nomine domini Amen. In hunc librum scripsit Th. Junj. Mo. 1667. manu propria.

Geš také trogij Index : Geden podle gměn Latinských /
Druhý podle Czešých / a třetij obzwláššimj / podle Namocj
a neduhow sebrany.

**Wytisšieno w Starém Miestie Braššském v Stržj-
ka Delantřcha z Awentpnu.**

Létha Wanic /

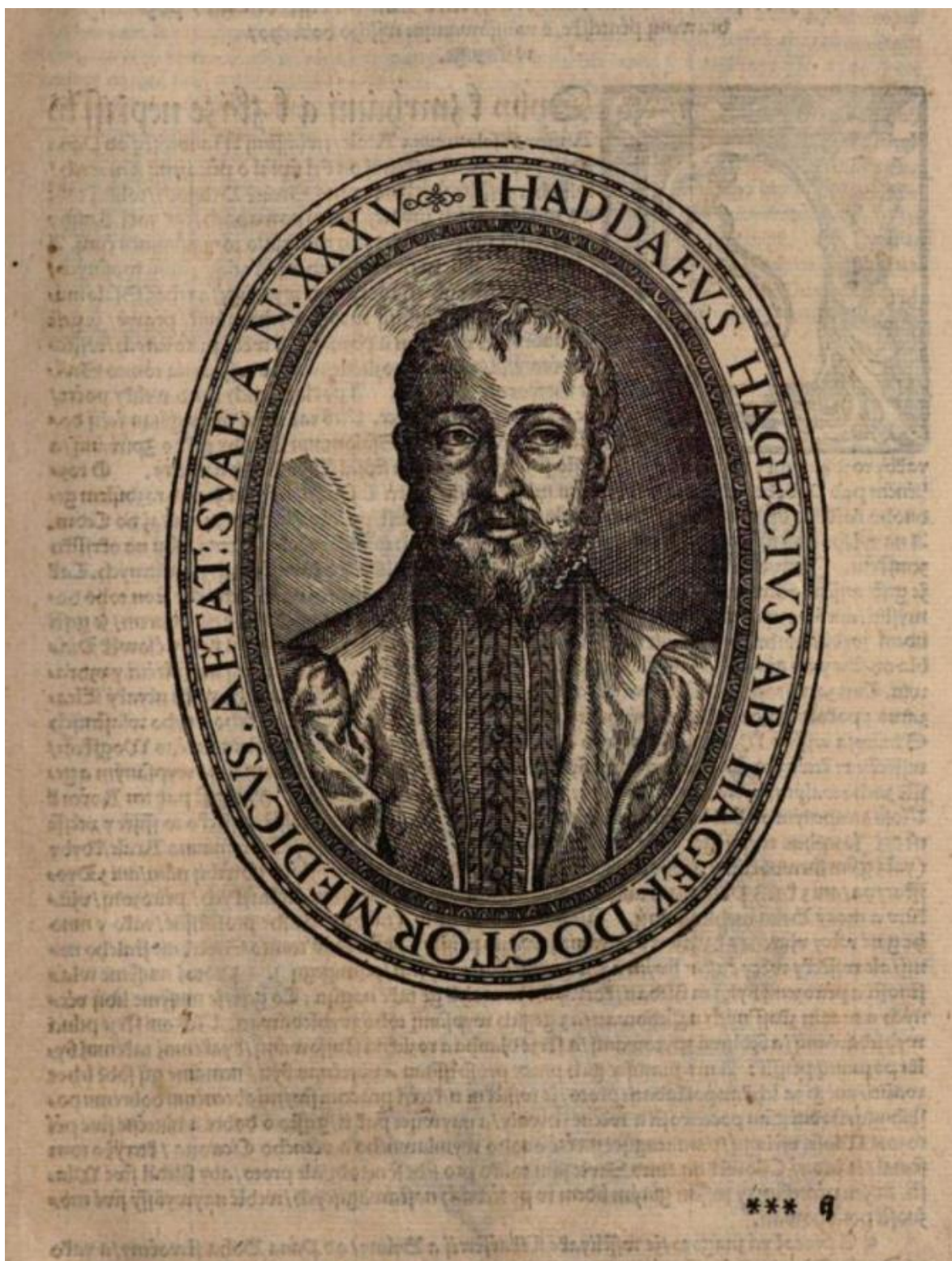
M. D. LXII.

Příloha 3 – Titulní strana Herbáře, jinak bylináře, velmi užitečného.

Příloha 4 – Portrét Pietra Andrei Mattioliho.

Příloha 5 – Portrét Tadeáše Hájka z Hájku.

Příloha 6 – Zobrazení šafránu v *Herbáři, jinak bylináři, velmi užitečném.*